TussenRuimte

TIJDSCHRIFT VOOR
INTERCULTURELE THEOLOGIE

VOLKSRELIGIE – RITUELEN VANDAAG

2010 | 2

INHOUD

TR

3 Redactioneel

32 Column

50 Beeldmeditatie

52 Impressies

56 Boeken

60 Film

61 Muziek

62 Agenda

64 Vooruitblik

4 REPORTAGE | Nienke Pruiksma
Een naam krijgen

ONDERZOEK | Albert van der Zeijden
Rituelen in het dagelijks leven 9

15 COLUMN | Dorottya Nagy
TussenRit

DEBAT | Yaser Ellethy
Geloven buiten de tekst 16

21 PORTRET | Dineke Spee
Het moet geen kunstje worden

ANTITHESE | Hans Geybels
Rituelen à la carte 25

33 MENSEN IN BEELD | Hanneke Minkjan
Een paganistische midzomerviering

WAS GETEKEND | Wim de Vries 38

39 INTERVIEW | Matthias Kaljouw
Rituelen wandelen rond

PERSPECTIEF | André Droogers
Van religie naar spiritualiteit? 44

TussenRuimte
tijdschrift voor interculturele theologie

jaargang 3 | nummer 2 | juni 2010
ISSN 0165-988X

TussenRuimte is een oecumenisch tijdschrift voor interculturele theologie, geredigeerd door een Nederlands-Belgische redactie.

TussenRuimte ontleent zijn naam aan het besef dat *tussen* mensen van verschillende culturen en generaties steeds opnieuw een proces van verstaan op gang gebracht en bevorderd kan worden. Zo kan ook nieuwe *ruimte* ontstaan voor het evangelie, waarin mensen en culturen in hun verscheidenheid worden gerespecteerd, maar niet in hun verschil worden opgesloten.

TussenRuimte wil signaleren, reflecteren en inspireren door middel van journalistieke verbreding en theologische verdieping van ons inzicht in religie en religieuze aspecten van cultuur. Debat over bestaande missionaire en religieuze praktijken wordt gestimuleerd.

TussenRuimte pendelt tussen lokale initiatieven en globale ontwikkelingen, waarin aandacht voor mensen, omkeer in mensenlevens en inzet voor vrede en gerechtigheid zichtbaar worden.

TussenRuimte is niet institutioneel *ge*bonden, maar wel *ver*bonden met mensen en organisaties in de missionaire beweging die elkaar willen ontmoeten en bevragen over religieuze en culturele, economische en sociale grenzen heen.

TussenRuimte verschijnt viermaal per jaar en wordt uitgegeven in een samenwerkingsverband tussen de Nederlandse Zendingsraad (NZR), Missio België, de Verenigde Protestantse Kerk in België en uitgeefmaatschappij Kok ten Have Kampen.

© 2010 Uitgeverij Kok en de redactie van *TussenRuimte*
Overname van artikelen is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie.

Redactie
drs. Ineke Bakker, drs. Gijs van den Brink,
drs. Annemiek Buijs-Tuytelaars, dr. Dave Capucao,
Karlijn Goossen MA, dr. Lucien van Liere,
drs. Wilbert van Saane, Dineke Spee (voorzitter),
drs. Johan Visser

Beeldredactie
Maarten Haazebroek

Eindredactie
Marieke van der Giessen-van Velzen

Secretariële ondersteuning
Marion Popkema-van der Ven

Redactieadres
Redactie *TussenRuimte*, Nederlandse Zendingsraad,
Postbus 8092, 3503 RB Utrecht
redactie.tussenruimte@antenna.nl
www.tussenruimte.com

Basis-layout
Peter Slager | Garage bno

Illustraties
Maarten Haazebroek (omslag, 10, 18, 26 en 64), Kors Peilman (62-63)

Abonnementenadministratie
Postbus 5018, 8260 GA Kampen
abonnementen@kok.nl

Abonnementsprijs
Een jaarabonnement kost in 2010 in Nederland € 35,00;
in België € 36,00; in Europa € 40,00.
Een studentenabonnement kost € 26,00.
Losse nummers kosten € 10,00 (exclusief porto).
Een proefabonnement van twee nummers kost € 12,50.
Het abonnementsjaar loopt van januari tot en met december.
Abonnementen worden stilzwijgend verlengd, tenzij minimaal zes weken voor het einde van de abonnementsperiode schriftelijk is opgezegd. Adreswijzigingen graag drie weken voor de ingangsdatum schriftelijk doorgeven.

Rituelen à la carte

Wie kent ze niet, de stille tochten waarbij mensen een teddybeer op de plek des onheils neerleggen? Cultureel antropologe Irene Stengs, die bij het Meertens Instituut onderzoek doet naar feest en ritueel, vertelt er boeiend over. Er zijn in de laatste decennia meer nieuwe rituelen ontstaan. Er is behoefte aan zingevende handelingen om structuur te geven aan het leven. Als bekende en traditionele kaders geen of onvoldoende betekenis meer bieden, worden er nieuwe gezocht. Die zoektocht levert vaak inventieve en interessante vondsten op. Maar ook spanning: tussen oude, officiële doctrine en nieuwe, populaire gebruiken, tussen individu en instituut, tussen religie en spiritualiteit.
Dit nummer van *TussenRuimte* gaat over volksreligie, toegespitst op nieuwe rituelen. Albert van der Zeijden, directeur van het Nederlands Centrum voor Volkscultuur, brengt het thema in beeld. Over de spanning tussen het officiële en het geleefde circuit bericht Hans Geybels van rooms-katholieke zijde en Yaser Ellethy van islamitische kant.
Nieuwe rituelen dragen vaak invloeden van verschillende culturen. Nienke Pruiksma geeft een voorbeeld uit de Nigeriaanse kerken in Nederland. Maar er wordt ook teruggegrepen naar oude wortels. Als voorbeeld beschrijft Hanneke Minkjan een midzomerritueel.
De voorlopige conclusie kan zijn dat de zingevende mens tegenwoordig eigen rituelen kiest, à la carte. Soms verbonden met de oude traditie, maar altijd passend bij de eigen beleving. Dat is ook de wijze waarop Gijsje Teunissen, uitvaartleider en ritueelbegeleidster, haar werk doet. Een eigenzinnige selectie, stelt cultureel antropoloog André Droogers in het slotartikel, met als elementen spel, religie en macht.
Dr. Kim Knibbe leverde als themaredacteur deskundige adviezen over de inhoud. Graag verwijzen wij voor meer informatie over rituelen in het dagelijks leven ook naar *www.jaarvandetradities.nl*.

In het colofon vindt u nieuwe namen. We namen afscheid van Jaap Haasnoot en verwelkomen Ineke Bakker, Gijs van den Brink, Annemiek Buijs-Tuytelaars en Dave Capucao.

— Redactie *TussenRuimte*

Een naam krijgen

De *naming ceremony* in de Celestial Church of Christ

In Afrika is de *naming ceremony* een breed voorkomend verschijnsel. Het heeft diepe wortels in de religies en levensbeschouwingen van het continent en markeert de eerste rite de passage in een mensenleven. Door inculturatie van het christendom in Afrika is een ritueel dat diep geworteld is in Afrikaanse religies, onderdeel geworden van christelijke tradities. De *naming ceremony* in de Celestial Church Christ is daarvan een goed voorbeeld.

'Toen er acht dagen verstreken waren en hij besneden zou worden, kreeg hij de naam Jezus, die de engel had genoemd nog voordat hij in de schoot van zijn moeder was ontvangen' (Lucas 2, 22; NBV).
Volgens Lucas kreeg Jezus na acht dagen een naam die niet door zijn ouders was bedacht, maar die door God was vastgesteld. Dit is het bijbelverhaal waarop in de Celestial Church of Christ (CCC) de *naming ceremony* is gebaseerd.
De verbanden met bijbelse tradities – zoals onder meer beschreven in Lucas 2 – zijn overduidelijk, en in de CCC is het ritueel van *naming* dan ook een zeer belangrijke en feestelijke aangelegenheid. Aangezien dopen op volwassen leeftijd gebeurt, is de *naming ceremony* ook de rite die een kind opneemt in de kerkgemeenschap.

Celestial Church of Christ

De CCC is gesticht in 1947 in Yorubaland, een regio in West-Nigeria en Oost-Benin. De kerk is gesticht door Samuel Bilehou Joseph Oschoffa, nadat hij van God een opdracht had gekregen, aldus de geschiedschrijving van de kerk zelf. Deze opdracht hield in dat hij christenen die in tijden van nood dreigden terug te vallen op de traditionele genezers en magie, moest redden. De CCC gelooft namelijk dat dezen niet in de hemel komen na hun overlijden, omdat ze zich hebben ingelaten met duivelse machten en krachten. Om deze mensen te overtuigen heeft God aan Oschoffa de mid-

De naming ceremony is de rite die een kind opneemt in de kerkgemeenschap

delen en de kracht gegeven om mensen te helpen en te genezen. Oschoffa en zijn volgelingen maken hierbij gebruik van materialen en rituelen op een manier die mensen bekend was, maar zij deden dat in naam van de God die zij in de Bijbel hadden leren kennen.
In Nigeria wordt de Celestial Church ook wel een 'witte gewaden'-kerk genoemd. De

leden dragen namelijk allemaal een opvallende witte *soutana* wanneer ze naar de kerk gaan. Afhankelijk van iemands rang in de kerk komen er kleuren en versieringen bij die iemands positie aangeven. Het basiskleed en het kleed voor kinderen is simpel en wit.

Anno 2010 zijn er duizenden gemeenten van de CCC. De meeste daarvan zijn in West-Afrika, voornamelijk in Nigeria en Benin. Door migranten die hun eigen gemeenten hebben gesticht, zijn er ook gemeenten in de Verenigde Staten, Canada, het Verenigd Koninkrijk en de meeste landen op het vasteland van West-Europa. Sinds 1995 is er een gemeente in Amsterdam-Zuidoost: Covenant Parish.

Door migratie van West-Afrikanen is de *naming ceremony* een ritueel dat nu ook in Nederland wordt uitgevoerd, zij het door een klein deel van de Nederlandse bevolking. Met de komst van christenen met andere culturele roots naar Nederland zijn rituelen die hier eerder onbekend waren, onderdeel geworden van het christelijke spectrum.

Fruitschilderij

Het ritueel van een *naming ceremony* verloopt als volgt. Op de achtste dag na de geboorte van een baby komen familie, vrienden en zo veel mogelijk leden van de gemeente aan het begin van de avond samen in de kerk. De kerk is voor de gelegenheid omgebouwd. Er staat een tafel in het gedeelte waar normalerwijs de vrouwen met een hoge rang zitten. Tussen de tafel en de preekstoel ligt op de grond een soort schilderij van zeven verschillende soorten fruit. Het verband tussen deze vruchten en de ceremonie is simpel: in het Yoruba heeft het woord voor fruit ook de betekenis van ‘kind’. Elke soort fruit heeft een andere betekenis en staat op die manier symbool

voor de zegeningen van een kind. Op de tafel zelf staan honing, suiker en zout.
Voor de ceremonie verzamelt iedereen zich in de hal. De baby wordt naar binnen gedragen door een profeet of profetes, naargelang de baby een jongetje of een meisje is. De baby heeft voor het eerst zijn of haar gebedskleed, de *soutana*, aan. Hoewel een *naming ceremony* een groot feest in de kerk is, mag de moeder de kerk niet in. Zij blijft in de hal zitten, vanwaar ze de dienst kan gadeslaan. Vrouwen worden de eerste veertig dagen na een bevalling onrein geacht; zij kunnen dan hun gebedskleed niet aantrekken en mogen niet in de kerk komen. Pas wanneer een moeder zich na die veertig dagen ritueel heeft gewassen, mag zij de kerk weer binnenkomen.

De rol van profetie

Wanneer iedereen naar binnen is gegaan, wordt er zeven keer om de tafel en het fruit gedanst door tien mensen: zeven leiders van de kerk (vier mannen en drie vrouwen), de profeet of profetes met de baby en twee anderen. Van de laatste draagt er een een schaal met water en zeven kaarsen, en de ander een vaatje met brandende wierook.
Wanneer de ronden gedanst zijn, kan de dienst beginnen. De leiders gaan naar een plek in de kerk, en de profeet of profetes neemt plaats op een van de stoelen achter de tafel; naast haar of hem zit een secretaris. De secretaris schrijft de boodschap op die God via de profeet of profetes geeft. In die eerste profetie worden de namen van de baby door God aangegeven, en wordt ver-

In een profetie worden de namen van de baby door God gegeven

teld wat voor soort leven de baby zal leiden. Tijdens de gehele dienst zitten de profeet of profetes en de secretaris aan de tafel vooraan in de kerk. De profeet of profetes spreekt bij tijd en wijle in het oor van de secretaris. Om de juiste profetie van God te ontvangen moet een profeet/profetes 'in de Geest' zijn. Op die manier kan God via een daarvoor door hem uitgekozen persoon communiceren, en kan de waarheid van het bericht gegarandeerd worden. Als de profeet of profetes niet 'in de Geest is', kunnen kwade geesten die door de duivel gestuurd zijn, een bericht doorgeven en mensen een verkeerde kant op sturen. Het is erg belangrijk dat de juiste namen voor het kind van God komen: de gave van de profetie mag niet lichtzinnig genomen worden in de CCC.

Het ritueel van *naming*

De dienst zelf verschilt niet zo veel van de andere diensten in een Celestial Church. Er worden psalmen gelezen en er wordt veel en intensief gebeden om wijsheid, kennis, zegeningen en een lang leven voor het kindje. Tijdens het zingen in de dienst – onder meer voor de preek en tijdens het aandragen van de gaven – wordt er flink gedanst. Ook dat is een manier om God te bedanken en te prijzen. De lezing uit de Bijbel, die ook het uitgangspunt voor de preek levert, is bij een *naming ceremony* altijd de hierboven genoemde passage Lucas 2, 21-39, het verhaal over de presentatie van Jezus in de tempel en de ontmoeting met Simeon en Hanna.
Aan het einde van de dienst komt de voorganger naar de baby en laat hij het kindje 'proeven' van het water, de honing, de suiker en het zout. Dit ritueel is ook bekend in de traditionele religies. De voorganger vertelt de baby dat deze elementen symbool zijn van het goede, het zoete en datgene wat er werkelijk toe doet. Water is het symbool van het leven zelf. De honing en de suiker staan voor het goede in het leven, het zout voor het essentiële in het leven, want: 'Jullie zijn het zout van de aarde. Maar als het zout zijn smaak verliest, hoe kan het dan weer zout gemaakt worden? Het dient nergens meer voor, het wordt weggegooid en vertrapt' (Matteüs 5, 13; NBV).

De voorganger laat de baby proeven van het water, de honing, de suiker en het zout

Nadat de baby geproefd heeft, is het tijd voor het onthullen van de namen die via de profeet of profetes door God aan de baby zijn gegeven. Deze namen worden door de voorganger drie keer voorgelezen, en de gemeente herhaalt ze iedere keer. In de Amsterdamse parochie zijn het altijd namen met een religieuze betekenis, bijna altijd in het Yoruba. Af en toe is er een naam in het Engels bij.
Wanneer de baby zijn of haar spirituele namen heeft gekregen, is het tijd voor de leden van de gemeente en de gasten om de baby te verwelkomen met cadeautjes. In een lange rij danst iedereen langs de tafel. Mensen hebben cadeaus meegebracht of geven geld. Daarna neemt iedereen van de suiker, de honing en het zout, en men pakt ook van het fruit dat op de grond ligt.

Zo deelt iedereen in de zegening die men ervaart in het ontvangen van een nieuw lid van de gemeenschap. En natuurlijk is geen feest compleet zonder een gezamenlijke maaltijd. De familie van de baby zorgt voor voldoende eten en drinken voor alle aanwezigen.
Terwijl de gaven gegeven worden, en mensen aan het eten zijn, wordt de baby teruggegeven aan de moeder. Dat gebeurt ook met een gebed en een zegen. De kaarsen in de grote kom met water worden geblust in het water. Het water wordt in een kan of fles geschonken en gaat mee naar huis. De komende maanden wordt er steeds een beetje van dit water bij het badwater van de baby gegoten om de baby te beschermen tegen het kwaad.

Naming in Nederland

Zoals uit de bovenstaande beschrijving mag worden geconcludeerd, heeft de *naming ceremony* een centrale plek in het geloofsgoed van de CCC. Het ritueel verbindt een kind met God en met de gemeenschap. Volgens de regels van de CCC kan dit ritueel niet veranderen, omdat het door God is ingesteld. De noodzaak van de *naming ceremony* lijkt vooralsnog daardoor ook onveranderd te blijven. Maar de impact van het ritueel verandert wel.
Doordat het in Nederland verplicht is een baby binnen drie dagen aan te melden bij de burgerlijke stand, hebben baby's al een naam voordat ze hun naam van God krijgen. Vaak is de naam die ze van hun familie krijgen, de naam waarmee ze in het dagelijks leven geroepen zullen worden, en die naam is bij de meeste kinderen niet in het Yoruba. Het is over het algemeen een bekende bijbelse naam, een Engelse naam of een naam die in meer talen bekend is.
De spirituele namen die baby's tijdens hun *naming* krijgen, zijn niet de namen die bij de burgerlijke stand bekend zijn en niet de namen waarmee ze bij de mensen bekend zijn, ook niet in de kerk. Het zijn de namen waarmee ze bij God bekend zijn.

Literatuur

– A. Adogame, *Celestial Church of Christ. The Politics of Cultural Identity in a West African Prophetic-Charismatic Movement*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 1999, 165-169.
– Board of Trustees of the Celestial Church of Christ, *The Celestial Church of Christ Constitution (Nigeria Diocese)*, *www.celestialchurch.com/aboutus/reference/constitu.htm* (geraadpleegd 19 oktober 2007).
– Celestial Church of Christ Worldwide, *Service Guide (Atona Isin). Yoruba and English Version by Prophet J.S. Adeoye,* Lagos: Ajaga Miracle Productions, 2006, 45-68.

— Nienke Pruiksma is promovenda interculturele theologie aan het Centrum IIMO van het Departement Godgeleerdheid van de Universiteit Utrecht. Zij heeft de afgelopen twee jaar veldwerk verricht in de Covenant Parish Amsterdam I van de Celestial Church of Christ, alsmede in Nigeria, Frankrijk en Engeland.

Rituelen in het dagelijks leven

Volksreligiositeit en volksvroomheid zijn oude begrippen voor wat tegenwoordig ook wel religieuze volkscultuur of (christelijke) privé- en massadevotie wordt genoemd. De kerk heeft het er soms moeilijk mee. Voor etnologen is het een favoriet onderzoeksthema.

De Franse historicus Jean Delumeau heeft ooit de tegenstelling bedacht tussen 'voorgeschreven orde' en 'geleefde praktijk'. Met het eerste bedoelde hij de officiële leer van de kerk, met het tweede de manier waarop gelovigen er in de dagelijkse praktijk mee omgaan. Katholieken weten dat het verschil tussen het een en het ander aanzienlijk kan zijn. De leer mag dan streng zijn, wij maken zelf wel uit wat we ermee doen. De katholieke kerk heeft daar nog begrip voor ook. De geest is immers gewillig, maar het vlees zwak.

Historici uit de school van Delumeau zijn minder geïnteresseerd in de leer van de kerk dan in de praktijk van het dagelijks leven. Zij willen weten hoe gewone mensen denken en doen en hoe zij vorm geven aan hun dagelijks leven. In de jaren zeventig en tachtig zijn historici op zoek gegaan naar de alledaagse religiebeleving van gewone mensen. Zij waren geïnteresseerd in wat volkskundigen/etnologen indertijd 'volksreligiositeit' of 'volksvroomheid' noemden. Die volkskundigen onderzochten zaken als bedevaartscultuur, relikwieverering en *ex voto's* (voorwerpen die in kerken werden opgehangen om bijvoorbeeld een genezing af te smeken).

Volksreligiositeit viel bijna samen met bijgeloof. De term 'bijgeloof' is natuurlijk een normerende, pejoratieve term, bedacht en gebruikt vanuit het domein van de 'voorgeschreven orde'. Zo verwierpen protestanten het katholicisme omdat het gebaseerd was op 'paapse superstitiën'. Het katholicisme kon immers bogen op een reeks van quasi-gelovige rituelen, zoals de Blasius-zegen, die bescherming bood tegen keelziekten, en de Christoffel-medaille, die bescherming bood in het verkeer.

Betrekkelijk recent

Bij een blik in de geschiedenis blijkt dat

Op zoek naar de alledaagse religiebeleving van gewone mensen

veel van deze katholieke devoties van betrekkelijk recente datum zijn. Ze dateren over het algemeen uit de negentiende eeuw, toen de katholieke kerk als reactie op de Franse Revolutie een waar devotionaliseringsoffensief begon om de harten en hoofden van het kerkvolk te winnen. Veel van de geruchtmakende Maria-verschij-

ningen dateren bijvoorbeeld uit de negentiende eeuw. Pas na 1850 zijn heiligenbeelden, een ander onderdeel van de religieuze volkscultuur, een alledaagse verschijning geworden in het katholieke interieur. Het protestantisme had zo zijn eigen rituelen. In protestantse kring nam het harmonium bijvoorbeeld een centrale plaats in in het gezin. De zondag begon altijd met orgelspel en gezangen als 'Veilig in Jezus' armen'.

In het proces van ontkerkelijking gingen veel oude rituelen verloren

Naar al deze rituelen is veel onderzoek gedaan. De trend viel samen met de belangrijke maatschappelijke ontwikkeling waarbij Nederland seculariseerde. In het proces van ontkerkelijking gingen veel oude rituelen verloren, waardoor historici er van de weeromstuit belangstelling voor kregen. In de jaren zestig en zeventig werden het zaken 'van vroeger', iets waarvan men af wilde. Nederland ontritualiseerde. Er was sprake van een crisis van het ritueel.

Levensmomenten vorm geven

Tegenwoordig heeft de belangstelling van etnologen zich verbreed. Het gaat hun niet alleen meer om bijgeloof of om zaken die afwijken van de officiële leer. Verder hoeven rituelen niet meer per definitie verbonden te zijn met (christelijk) geloof. Het gaat om de rituelen van het dagelijks leven in de breedste zin van het woord. In de jaren negentig was namelijk een nieuwe kentering gekomen. De rituelen kwamen terug. Er was weer behoefte aan. Rituelen hebben dan ook een functie, in het bijzonder in de vormgeving van belangrijke levensmomenten.

Je kunt het zien aan het omgaan met de dood. In de jaren zestig en zeventig namen professionele uitvaartverzorgers letterlijk alle zorg uit handen. DELA werd er groot mee. Tegenwoordig is het precies omgekeerd. Nu wordt er juist voor gepleit de zorg terug te geven aan degene die het betreft. De gedachte is dat nabestaanden vorm en inhoud moeten geven aan hun eigen uitvaartritueel. Dergelijke rituelen helpen namelijk bij het verwerken van de rouw en het verdriet. Rouwtherapeuten en ritueelspecialisten kunnen je daarbij helpen. Met het wegvallen van de oude ritueelspecialisten uit de kerk, de priesters en dominees, die voorheen het rouwritueel invulling gaven, is men nu op zoek naar alternatieven. Heel opvallend is dat daarbij vaak een beroep wordt gedaan op kunstenaars. Deze kunstenaars zagen een gat in de markt en ontwierpen unieke, persoonlijke kisten, kleurige grafmonumenten en prachtig vormgegeven urnen, die je dankzij de nieuwe wet op de dodenbezorging voortaan mee naar huis kunt nemen en op de schoorsteen kunt zetten, als onderdeel van een nieuw en hedendaags herinneringsritueel.

Nederland kreeg er ook een hele reeks rituelen bij. Nieuwkomers van diverse etnische en religieuze herkomst brachten in hun culturele bagage hun eigen rituelen mee. Een begraafplaats als de Nieuwe Ooster in Amsterdam is nadrukkelijk een multiculturele begraafplaats geworden, met uitvaartgebruiken die tegemoetkomen aan de wensen van alle grote religies in Nederland. Om de moslims ter wille te zijn werd bij-

Nieuwkomers brachten in hun culturele bagage hun eigen rituelen mee

voorbeeld in de wet op de dodenbezorging de verplichting van het begraven in een kist geschrapt; in de islam is het immers gebruik zonder kist te begraven. In crematoria werden mogelijkheden gecreëerd om de nabestaanden zelf het vuur in werking te laten stellen, waardoor hindoes hun overledenen naar eigen gebruik kunnen cremeren.

Wat zijn rituelen?

Rituelen zijn cultuurgebonden routines die verbonden zijn met tradities. Het gaat bij een ritueel om een vastgestelde serie handelingen met een betekenisvolle inhoud. Rituelen hangen vaak samen met belangrijke sleutelmomenten in het leven. Het meest bekend zijn de levensloop rituelen, die verbonden zijn met geboorte, huwelijk en dood. Wanneer iemand geboren wordt, is het gebruik dat je op kraambezoek gaat en daar beschuit met muisjes geserveerd krijgt. Iets officiëler, en met een religieuze achtergrond, is dat kinderen gedoopt worden. Het is een symbolische handeling om

Rituelen zijn verbonden met alle belangrijke levensmomenten

te laten zien dat de desbetreffende baby is opgenomen in de geloofsgemeenschap waarin hij of zij geboren is. Rituelen zijn verbonden met alle belangrijke levensmomenten. Door het wisselen van ringen tijdens een huwelijksceremonie laat je bijvoorbeeld zien dat je voor elkaar kiest. Je doet dat voor het front van de gemeenschap. Rituelen hebben dan ook altijd een publiek karakter. Je zendt er een boodschap mee uit.

Rituelen zijn soms ook verbonden met een bepaalde plek of een bepaald (religieus) gebruik. Een goed voorbeeld zijn de processies die in het katholieke zuiden gehouden worden, waarbij bijvoorbeeld Onze-Lieve-Heer in een gouden monstrans wordt meegedragen. Dergelijke rituelen hebben een plechtig karakter, waarmee je eerbied uitdraagt voor wat voor jou heilig is. Het gaat zeker niet alleen om iets uit het verleden. Processies – zoals de Sint-Jansprocessie in Laren – mogen zich tegenwoordig weer in een toenemende belangstelling verheugen en zijn zelfs een toeristische attractie geworden. Rituelen zijn vaak verbonden met bepaalde devoties; dit geldt niet alleen voor katholieken, die bijvoorbeeld op bedevaart gaan naar Lourdes, maar zeker ook voor protestanten, die net zo goed als katholieken bidden voor het eten (al wordt bij protestanten dan meestal uit de Bijbel gelezen) of in de avondmaalsviering het lijden en sterven van Jezus Christus gedenken.

Rituelen hebben altijd een publieke functie, al komt het steeds vaker voor dat sommige, al dan niet officieel kerkelijke rituelen worden vervangen door minder officiële rituelen thuis. Wat dat betreft, heeft de kerk het monopolie op het ritueel verloren. Huiselijke rituelen komen steeds meer in zwang, al dan niet met een christelijk tintje. De Tilburgse liturgiewetenschapper Goedroen Juchtmans maakt daarbij een onderscheid tussen dagelijkse rituelen

(zoals bidden voor het eten), rituelen die verbonden zijn met jaarfeesten (zoals Sinterklaas) en crisisrituelen, verbonden met het overlijden van een dierbare. In veel van de laatstgenoemde rituelen speelt de symboliek van het licht een hoofdrol. Je steekt bijvoorbeeld een kaars op voor de foto van een geliefde die is overleden.

Rituelen geven warmte en geborgenheid. Samen het sinterklaasfeest vieren of samen iets doen met de Kerst schept saamhorigheid. Ook deze huiselijke rituelen hebben een vast patroon. Je schoen zetten met Sinterklaas, samen naar de nachtmis, de gezamenlijke nieuwjaarsduik: het zijn oude en nieuwe rituelen die voor mensen van grote betekenis zijn.

Culturele performance

Rituelen zijn bedoeld om iets te markeren en het kracht bij te zetten. Naast een toenemende trend van naar binnen gekeerde rituelen thuis is er ook een trend om van verschillende rituelen een steeds groter publieksspektakel te maken. Rituelen hebben te maken met emoties, en emotietelevisie speelt daar graag op in. Bijvoorbeeld door stellen de gelegenheid te geven het ja-woord op de televisie uit te spreken. De

Rituelen zijn bedoeld om iets te markeren en het kracht bij te zetten

rituelen van de sterren krijgen tegenwoordig uitvoerig aandacht. De uitvaarten van Pim Fortuyn en van André Hazes waren live te volgen op televisie. De tribunes zaten vol treurende fans, die André helemaal niet persoonlijk kenden en misschien zelfs niet van zijn muziek hielden, maar ondertussen wel in collectief rouwvertoon met alle ande-

re stadionbezoekers zaten mee te snikken. Publieke tranen sluiten aan bij de trend van de emotietelevisie.
Opmerkelijk is de trend dat ook gewone Nederlanders net als de groten der aarde begraven willen worden. Sinds Jos Brink stond opgebaard in Theater Carré, zijn er ook steeds meer gewone Nederlanders die dit willen, om maar een graantje mee te pikken van de glamour van hun grote held. Uitvaartleider Wilma van Opstal werd over deze trend onlangs geïnterviewd in *Metro*: 'Klanten zeggen dat ze dezelfde kist willen als de paus, of de teksten die bij de begrafenis van Jan Wolkers werden voorgedragen.' In diezelfde *Metro* vatte antropoloog Eric Venbrux het samen in: 'Op je uitvaart ben je de ster van je leven.' Rituelen zijn een culturele performance geworden.

Betekenisgeving

Rituelen bieden een culturele vorm waarin je op symbolische wijze laat zien wat je bezighoudt. Rituelen hebben ook te maken met betekenisgeving. Hier ligt het verband met de godsdienst, dat immers bij uitstek een systeem van betekenisgeving biedt, met bijbehorende rituelen en ceremonies. Religies kunnen wellicht garen spinnen bij de huidige revival van het ritueel. Kerken beschikken immers over een uitgebreid en uitgebalanceerd pakket van rituelen. De vraag is echter in hoeverre dit traditionele geritualiseerde pakket nog van betekenis is voor mensen hier en nu. Het liefst stellen mensen tegenwoordig hun eigen pakket van rituelen samen, die aansluiten bij hun aller-individueelste expressie. Terwijl de kerk een vastgesteld pakket biedt dat zijn waarde door de eeuwen heeft bewezen, eisen de nabestaanden de vrijheid om het ritueel een heel *persoonlijke* tint te geven. Uitvaartondernemers spelen hierop in. De persoonlijke uitvaart is de afgelopen jaren de norm geworden.
Kerken hebben het hier soms moeilijk mee. Bekend zijn conflicten over de muziek die tijdens een kerkdienst gespeeld mag worden. Dominees of pastoors zijn niet altijd blij met de zoveelste uitvaartklassieker van bijvoorbeeld Marco Borsato, wiens liedjes 'Het water' en 'Afscheid nemen bestaat niet' veelgevraagd zijn, maar weinig te maken hebben met de christelijke uitvaartliturgie. Nog steeds is er blijkbaar een spanningsveld tussen voorgeschreven orde en geleefde praktijk.

Het liefst stellen mensen hun eigen pakket van rituelen samen

— Dr. Albert van der Zeijden is opgeleid als historicus en is werkzaam bij het Nederlands Centrum voor Volkscultuur (*www.volkscultuur.nl*). Met het Jaar van de lokale tradities 2009-2010 wil het NCV de aandacht vestigen op het belang van rituelen in het dagelijks leven (*www.jaarvandetradities.nl*).

TussenRit

Rituelen zijn tussenritten, uitstapjes, uittochten, vol symboliek en zingeving. Rituelen zijn grensoverschrijdende gebeurtenissen, tussenritten die helpen in de overgang van het ene levensstadium naar het volgende, en nog veel meer …

Laat me je ritueel zien, horen, beschouwen. Pas dan leer ik je kennen. Hoe je vorm geeft aan je huwelijk, hoe je de komst van je kind viert, hoe je je dagen gestalte geeft, hoe je aan tafel zit, hoe je afscheid neemt van een dierbare, wat je viert en hoe je dat viert … Laat me daarnaar kijken, en ik leer je beter kennen. Want van ernaar kijken tot aan meedoen vraagt ook om een tussenrit. Een grensoverschrijdende tussenrit. Je bereidheid om mij niet alleen als kijker, beschouwer te zien, maar ook als deelnemer. Mijn bereidheid om van buitenstaander insider te worden. Dat hangt van ons beiden af, van ons velen. Rituelen en identiteit gaan hand in hand.

De vraag is immers: wie doet er mee in een ritueel? Tot hoever kunnen we met elkaar meegaan, ons erin meebewegen? Waar wordt voor de een een grens bereikt? Een grens die om nieuwe rituelen, nieuwe identiteitsmarkers vraagt en waar het proces van doen, kijken, meekijken en meedoen zich herhaalt.
Want het zijn rituelen, die voor enkelingen en gemeenschappen het rit-me van hun levensloop bepalen. Rituelen zijn uitnodigingen om mee te rit-ten of juist afwerende verschrikkingen om er niet aan mee te laten doen. Rituelen hebben alles met doen te maken. Ze incarneren. Ze belichamen dat wat we zijn, wie we zijn en hoe we zijn.

Rituelen zijn kennisbronnen, zijn manieren om kennis te ontdekken. Door rituelen ontdekken we wie we zijn in de wereld en hoe de wereld rondom ons is. Rituelen doen wijsheid, inzicht aan ons toekomen. Kennis gewonnen uit rituelen komt pas dan wanneer we van observanten actoren worden, mee-rit-ters. Meedoen betekent dat er dingen nooit meer hetzelfde blijven … Wij zitten erin. Dat wat er was, gaat een nieuwe vorm krijgen, puur omdat wij meedoen. Rituelen veranderen de wereld, onze eigen gemeenschappelijke rituelen.

— Dorottya Nagy is missiologe en luthers predikant. Momenteel werkt zij als postdoc-onderzoeker voor het Max Planck Instituut voor etnische en religieuze diversiteit in Göttingen, Duitsland. Haar dissertatie *Migration and Theology* werd in 2009 gepubliceerd.

Islamitische volksreligie

Geloven buiten de tekst

Kan volksreligie als een ongekunstelde versie van de schriftuurlijke openbaring gezien worden? Mag volksreligie in islamitische context ook de representatie zijn van het ingeschapen ware geloof? Yaser Ellethy legt er de vinger bij.

In het minder bekende filosofische werk *De juiste balans* uit de twaalfde eeuw deelt de beroemde moslimgeleerde Al-Ghazali (1058-1111) gelovigen in drie hoofdklassen in: *het gewone volk*, de doorsneemensen, die hij 'de mensen van de Tuin noemt'; de *elite*, de bevoorrechten, de mensen met inzicht en bijzondere intelligentie; en daartussenin de *twistzieke mensen*, gebrand op discussies. Al-Ghazali, die zich in zijn geschriften vooral sterk maakt om beschuldigingen van filosofen en sommige islamitische sekten te weerleggen, maakte zich vermoedelijk vooral bezorgd over de gelovige massa, die voortdurend blootstaat aan de invloed van verschillende godsdienstige trends. In feite waren de zorgen van Al-Ghazali in veel opzichten ook die van de staat. De Abassidische kalief Al-Mustadhhir († 1118) had hem aangesteld om de ketterse leer van bepaalde sekten te bestrijden.

Leenpraktijken

Dit tekent het spanningsveld tussen *religie* en *religiositeit* in de islamitische context. In de geschiedenis van de verschillende godsdiensten blijkt nergens dat de bron van de geloofsexpressie uitsluitend beperkt blijft tot het *sola scriptura*, tot de Schrift alleen. Exegese, hermeneutiek, letterlijke en allegorische betekenis, tekst en context, alle doen mee in het ontwikkelingsproces van religies. Als dit niet het geval was, zou er immers niet voortdurend behoefte zijn aan predikers, zendelingen en godsdienst-hervormers.

Wat kan anders de bonte verscheidenheid aan leenpraktijken binnen bepaalde religieuze tradities verklaren? Welke verklaring kan een moslima geven voor het feit dat zij een kerk bezoekt om de heilige maagd Maria te smeken kinderen te mogen baren? En hoe verdedigt een christenvrouw haar bezoek aan het mausoleum van een

moslim-*wali* (vriend van God) waar zij genezing van haar chronische ziekte hoopt te vinden? Om de vele gevallen van exorcisme waartoe beide partijen over en weer hun toevlucht zoeken, nog maar buiten beschouwing te laten.
Aan de andere kant karakteriseerde de leider van de Iraanse islamitische revolutie Al-Khomeyni Egypte bijvoorbeeld als een land met een 'soennitische wetgeving en een sjiitische inslag'. Hij wees daarmee op de populair-religieuze traditie in een land waarin het soennisme de officieel aanvaarde islamitische school is, maar waar de vieringen van Al Albayt (aanhangers van de profetische lijn), die tot de sjiitische traditie behoren, evenzeer een plaatshebben. Deze 'volkse' manifestaties – beter gezegd: interpretaties – kunnen gerechtvaardigd worden als een ongekunstelde versie van religie. De vraag is of de oorsprong van dergelijke praktijken ver verwijderd is van de schriftuurlijke traditie of in hoeverre de ontwikkeling van de relatie tussen religieuze 'openbaring' en 'manifestatie' dynamisch van aard is.

Verschillende lezingen

In het hart van iedere religie bevindt zich een 'heilige tekst, Gods onveranderlijke woord, een goddelijke leidraad voor een gemeenschap van gelovigen. Na een zekere periode – en in de geschiedenis van godsdiensten en talen hebben we het dan algauw over eeuwen – worden taalkundige verschuivingen in toenemende mate zichtbaar, werkzaam en belangrijk. De impact van deze taalkundige veranderingen zien we duidelijk terug in de religieuze volksgebruiken, waarin de *actuele* taalkundige status als maatstaf wordt genomen om godsdienstige teksten *uit een ver verleden* te conceptualiseren. Dit laatste geval vormt de zogenoemde 'religieuze cultuur', die terug te voeren is op het oude Griekse sofistische beginsel dat de mens de maat is van alle dingen. Concepten als religieuze kameraadschap, gemeenschap van gelovigen en religieuze broederschap worden steeds theoretischer, omdat in wezen iedere religieuze groep, sekte, stroming of ketterij een eigen religieuze *versie herontdekt*, een andere *lezing* die zich baseert op twee cognitieve taalkundige lagen, het 'schriftuurlijke' en het 'volkse', maar die tegelijkertijd een derde laag toevoegt, het 'semasiologische' niveau, die van de verschuiving in woordbetekenis; een soort verticale lezing, waarbij de mens niet zozeer alleen kennis neemt van religieuze teksten, maar liever nog poogt deze te *reconstrueren*.

Taal is cruciaal

In het geval van de islam speelden socio-linguïstische factoren een belangrijke rol in de ontwikkeling van volksreligie.

Taalkundige factoren speelden een belangrijke rol in de ontwikkeling van volksreligie

De vooraanstaande klassieke taalkundige Ibn Jinni († 1002) wijst de povere kennis van het Arabisch aan als de belangrijkste oorzaak waardoor veel moslimsekten zijn afgeweken van het rechte pad van de islamitische wetgeving, de *sharia*. Terwijl

de eerdergenoemde Al-Ghazali de moslimsamenleving indeelde in *gewone mensen*, de *elite* en *twistzieke mensen*, kwam E. Gellner († 1995) vele eeuwen later, weliswaar in iets andere bewoordingen, tot een gelijksoortige indeling van de moslimmaatschappij. Hij onderscheidde een 'lage cultuur' en een 'hoge cultuur'.[1] De hoge cultuur vertegenwoordigt uitsluitend de *schriftuurlijke* islam.

Degenen die tot de hoge cultuur behoren, zijn meer betrokken op de teksten, hetzij via letterlijke hetzij via hermeneutische interpretaties. In feite treden mensen die tot de eerste categorie behoren, ook – hoewel onbedoeld – op als uitleggers. De vraag is echter of zij al dan niet *dezelfde* heilige *tekst* interpreteren. Wat zij hier in wezen interpreteren, is een *nieuwe* tekst, die is aangepast aan de taalkundige – maar ook andere – eigenaardigheden van het nieuwe tijdperk, vanwege de moeite die zij hebben met de hoge of officiële taal, of – in de bewoordingen van Ferguson[2] – met de klassieke, *verafgelegen* tekst. Ieder aspect van de verschillende religieuze opvattingen onder het gewone volk is een kenmerk van de onbedoelde neiging religie te beheersen, zich de heilige tekst meester te maken en naar voren te treden als her en der verspreid voorkomende gemeenschappen in plaats van als één geheel.

Op een substantiëler niveau vormt taal bij de verkenning van een religie, een religieu-

ze traditie of – beter gezegd – de *wereld van ideeën* binnen een religie, een cruciaal instrument. De grote afstand tot een heilige tekst, zowel in extra-talig opzicht als in tijd en ruimte, en de diachronie en ontwikkeling van de taal waarin deze tekst was vervat, bevatten de essentiële sleutel tot het begrip van de verschillende aspecten van deze religie.

Inpassen en inlijven

Religie in haar volkse vorm heeft zich te sterk doen gelden in de islamitische interpretatietraditie. Hoewel deze vorm van de religie minder oog heeft voor de technische details van de koranwetenschappen, de profetische overleveringen, of deze nu authentiek, zwak of zelfs verzonnen zijn, en voor de enorme hoeveelheid aan klassieke islamitische literatuur, is deze actiever en beter te onderscheiden ten aanzien van een interpretatie van de islam in zijn totaliteit. De volkse reconstructie van een religie houdt zich voornamelijk bezig met het lenen en inlijven van elementen die passen in haar dagelijkse culturele details. In dit proces populariseert deze cultuur, opnieuw onbedoeld, religie tot een verkorte versie of een samenvatting van een interpretatie, tot alleen die versie die kan worden toegelaten binnen het domein van haar cultuur en de interne mechanismen van die cultuur, ontdaan van de complexiteiten van de schriftuurlijke traditie met haar extralinguïstische eisen en aspecten.

Eenvoudig doen

Niettemin kan volksreligie een representatie zijn van het ingeschapen ware geloof. De eenvoud en zuiverheid van geloof, de nederige en ongekunstelde onderwerping aan de goddelijke wet en de oprechte liefde tot God worden vaak belichaamd onder de *eenvoudigste mensen* van een samenleving. Een overlevering uit de tijd van de profeet Mohammed is in dit opzicht sprekend. Een van zijn metgezellen, Adei Ibn Hatem,

De cultuur populariseert religie tot een versie die past binnen het domein van die cultuur

hoorde een vers waarin moslims worden opgeroepen tijdens de ramadan met vasten te beginnen zodra men een witte van een zwarte draad kan onderscheiden. Hij legde de twee gekleurde draden onder zijn kussen en iedere ochtend zodra hij het verschil kon zien tussen beide, begon hij die dag met het vasten. De profeet glimlachte en legde hem uit dat daarmee het licht van de dageraad en de duisternis van de nacht werden bedoeld.
Niet de verintellectualisering van verschillende details, maar de rituele 'praktijk' van het simpele stelsel van religieuze regels is het ultieme doel van gewone mensen, om God aan te roepen op een eenvoudige, rechtstreekse en ongekunstelde manier.

De profeet vroeg iemand: 'Wat zegt u in uw smeekbede?' De man antwoordde: 'Ik spreek de geloofsbelijdenis uit en zeg vervolgens: 'Mijn God, ik vraag van U om mij het Paradijs te geven en ik zoek bij U bescherming tegen de hel.' Maar ik ben niet zo goed als U of Mu'aadh in het neuriën.'

Een mooi voorbeeld van de 'eenvoud' van het geloof onder het gewone volk geeft de volgende profetische overlevering.
Een man van het volk van Najd kwam naar de profeet toe. Hij had een ruige haardos en zijn sonore stem was hoorbaar, maar wat hij zei, kon niet worden verstaan totdat hij naderbij kwam. Toen vroeg hij over islam. De profeet zei: 'Vijf keer bidden per etmaal.' Hij vroeg: 'Zou ik meer moeten doen?' De profeet antwoordde: 'Nee, tenzij u het uit vrije wil doet.' De profeet zei: 'En vasten tijdens de ramadan.' De man vroeg: 'Zou ik meer moeten doen?' De profeet antwoordde: 'Nee, tenzij u het uit vrije wil doet.' De profeet vertelde hem over het geven van aalmoezen. De man vroeg: 'Zou ik meer moeten doen?' En de profeet antwoordde: 'Nee, tenzij u het uit vrije wil doet.' De man vertrok en zei: 'Ik zweer bij God dat ik niet meer of minder doe', waarop de profeet zei: 'Als het waar is wat hij zegt, komt hij er wel (in het paradijs).'

Waarop de profeet antwoordde: 'Wij neuriën toch over dezelfde twee zaken! Soms zoeken wij de waarheid op de top van de berg van kennis, terwijl zij aan de voet van diezelfde berg ligt.'
Een andere overlevering van de profeet leert: 'Wanneer een nederige, verlopen en onverzorgde man, die mensen bij hun deur vandaan duwen, God iets vraagt, God antwoordt ook hem.'

Uit islamitische klassieke bronnen blijkt dat doorgaans de intellectuele en maatschappelijke elite er schuld aan heeft dat het 'gewone volk' op een dwaalspoor wordt gebracht. Het 'officiële' geloof is ergens verantwoordelijk voor de 'afwijkingen' van de volksreligiositeit. Het Arabische adagium 'het volk volgt de godsdienst van zijn vorsten' zegt in dit opzicht genoeg. Kennis heeft zijn prijs, en de Koran zegt dat degenen onder zijn dienaars die Allah waarachtig vrezen, degenen zijn die kennis hebben (soera 35.28). Dit is eerder een last dan een eer. Kennis gaat vergezeld van een prijs en van verantwoordelijkheden, en wel zozeer dat in een profetische overlevering wordt gezegd dat mensen van kennis 'erfgenamen van de profeten' zijn. Spreken tot gewone mensen over het geloof om kennis 'over te dragen' is iets heel anders dan tot hen over het geloof spreken om kennis 'te demonstreren'.

Noten

[1] Zie E. Gellner, *Nations and Nationalism en Conditions of Liberty, Civil Society and its Rivals*.
[2] Charles Ferguson, *Diglossia*, 1959.

— *Uit het Engels vertaald door Pieter Plas*

— Dr. Yaser Ellethy is docent Islamitische Studies aan het Centrum voor Islamitische Theologie, Vrije Universiteit Amsterdam. Hij werkte aan verschillende universiteiten in Egypte en Griekenland en publiceerde in het Engels, Arabisch en Grieks diverse artikelen en boeken.

Het moet geen kunstje worden

Gijsje Teunissen is ritueelbegeleidster. Zij volgde de kunstacademie in Gent en in Haarlem, diverse spirituele opleidingen en de opleiding tot uitvaartleider en ritueelbegeleidster. Haar afstudeerwerkstuk droeg de titel: 'Zo zou ik afscheid willen nemen van deze wereld'. In haar eigen bedrijf, Charon uitvaartbegeleiding, helpt zij nabestaanden desgewenst de eerste dagen na het overlijden met verwerkingsrituelen. Ze werd in 2007 uitgeroepen tot ritueelbegeleidster van het jaar.

Tot nu toe heeft Gijsje Teunissen (1954) een veelzijdig leven. Ze vindt het een uitdaging evenementen te organiseren, is creatief en durft haar hart te volgen. Als moeder van zeven kinderen heeft ze veel mensenkennis. Toen ze vijftig werd, vond ze dat het moment was aangebroken om een andere weg in te slaan. Alles wat ze tot dan toe in haar bagage had verzameld, kon ze gebruiken in de opleiding tot uitvaartleider en ritueelbegeleidster. Haar liefde voor mensen, haar kleur- en sfeergevoel, haar organisatietalent, haar belangstelling voor de dood … ze kwamen haar allemaal van pas. Er werd een beroep gedaan op haar spiritualiteit. Mensen die een geliefde hebben verloren, willen het afscheid met eerbied en met persoonlijke aandacht uitvoeren. Het is een belangrijk onderdeel van de verwerking van het verdriet.

'Gekleurde Uitvaart'

Toen Gijsje haar eigen bedrijf begon, besloot ze de uitvaart niet alleen logistiek te begeleiden, maar vanaf het eerste contact met de familie tot het laatste rituelen en symbolen te integreren in het afscheid nemen. Dat was iets nieuws in de branche. Over het algemeen wordt een onderscheid gemaakt tussen de logistieke en de artistieke begeleiding, tussen de uitvaartleider en de humanistische spreker of de ritueelbegeleider. Het in elkaar schuiven van die rollen is niet gebruikelijk, maar Gijsje deed het wel. En ze merkte dat veel mensen dat op prijs stelden.

In de Griekse mythologie zet de veerman Charon met zijn veerboot de zielen van overledenen over de doodsrivier. Toen Ferry, het derde kindje van Gijsje, overleed, kreeg zijn naam voor het hele gezin een diepere betekenis: Ferry, de *ferryman*, de schakel tussen leven en dood. Jaren later begon Gijsje haar uitvaartbedrijf. Een naam was snel gevonden. Met de herinnering aan Ferry koos zij de naam Charon.

Samen met haar vriendin Marileen Fabels, die uitvaartdanseres is, bedacht zij de 'Gekleurde Uitvaart'. Het is een klein toneelstuk dat voorlichting geeft over uitvaartrituelen. Toeschouwers zien zo op een speelse manier wat er mogelijk is bij een uitvaart. Mensen worden aan het denken gezet over een afscheidsviering. Het stuk

Mensen worden aan het denken gezet over een afscheidsviering

wordt onder meer uitgevoerd in kerkelijke centra. In het spel gaat het over de kringloop van het leven, maar dan in de vorm van een impressie van een uitvaart, met rituelen, symbolen, geuren en kleuren tijdens verschillende fasen in het leven. De uitvaart van een baby, van een kind, van een tiener, een volwassene en een oudere persoon: hoe zou je die kunnen beleven? Daarbij is het uitgangspunt steeds de vraag hoe iemand bij leven was: wat paste bij hem of haar, hoe leefde deze persoon, waar hield hij of zij van en wat zou voegen als 'laatste huisje' of omhulsel?

Delen en stimuleren

Dat is ook de vraag die Gijsje stelt wanneer zij na een overlijden bij een familie binnenkomt. Wie was deze persoon? Wat was het unieke? Ze vraagt ook altijd om een foto. Aan de hand daarvan komt het gesprek op gang. Als de familie ervoor openstaat, kan er dan een aangepast en persoonlijk ritueel worden uitgevoerd. Als begeleidster kom je in die dagen heel dicht bij de familie. Je deelt en stimuleert wat er leeft. Waar het om gaat, is dat de familie optimaal de kans geboden wordt om het verlies te verwerken. Gijsje benadrukt hoe belangrijk het is dat je weet waarom je een bepaald ritueel uitvoert. Dat moet je als begeleidster goed weten, maar het moet de familie ook duidelijk zijn. Een ritueel, oud of nieuw, moet altijd verbinden. Anders is het een kunstje. Een goed uitgevoerd ritueel bevordert het saamhorigheidsgevoel tussen alle aanwezigen. Daar ligt het verband met de traditionele rite, waarin het element van verbinden en saamhorigheid ook een uitdrukkelijke rol speelt.
Ze legt daarom altijd uit waarom ze iets doet. Een voorbeeld is het neerzetten van kaarsen of waxinelichtjes. In de christelijke traditie kan dat naar het licht van de opstanding verwijzen. Maar het kan voor iemand die niet gelooft, een warme deken van liefde en licht betekenen. Zo hebben de kinderen van een overleden moeder die lichtjes beleefd. Ze stopten hun moeder liefdevol toe. Maar dat moet je dan wel met elkaar benoemen en van elkaar weten. Anders is het een mooi, maar loos gebaar.

Nieuwe rituelen

Een ritueel werkt niet als het als krampachtig wordt ervaren, of als opgelegd. Daarom hebben sommige traditionele rituelen wellicht ook aan kracht ingeboet. Ze sluiten niet aan bij de mondige mens van nu. Ze worden niet eigen, niet van de mensen zelf. Zelfstandig denkende mensen van tegenwoordig willen hun eigen kleur aan de traditie toevoegen. Tegelijkertijd is er opnieuw de waarschuwing van de professionele ritu-

eelbegeleidster je goed rekenschap te geven van wat je doet. Want je moet begrijpen wat er gebeurt. Anders zingt het ritueel zich los van de gemeenschap.
Het is Gijsjes ervaring dat de institutionele religie niet altijd afwijzend staat tegenover nieuwe rituelen. De katholieke parochie in haar dorp gaat er heel genuanceerd mee om en staat ervoor open. De parochie heeft een vooruitstrevende pastor. De oude tradities hebben niet afgedaan, maar worden gebruikt voor nieuwe rituelen. Zo worden traditioneel en nieuw met elkaar verweven. Bijvoorbeeld: een ritueel met wierook en wijwater kan grote indruk maken, mits het niet als opgedrongen wordt ervaren, maar het mompelen van vaste formuleringen vervreemdt.
Gijsje heeft helaas ook andere ervaringen. Als een pastor zegt: geen cd met door de nabestaanden zelf uitgezochte muziek bij de mis, want dat hoort niet in de kerk, dan haakt men af. Dan komt men bij haar, en worden er andere vormen gezocht.
Gijsje noemt een paar soorten rituelen: er zijn bijvoorbeeld de lichtrituelen uit de christelijke traditie en rituelen met stenen uit de joodse traditie. Er zijn ook rituelen die te maken hebben met de natuur, met wat je op het strand vindt of in het bos. Muziek kan een rol spelen, net als bloemen.
Ze is van mening dat nieuwe rituelen de-

Gijsje: 'Een moeder werd na haar overlijden letterlijk ingebakerd. Het was een indrukwekkende ervaring. De gedachte erachter was: wat je moeder met de kinderen heeft gedaan, inbakeren, doen de kinderen nu met hun moeder. Daarmee is de levenscirkel rond en sluit je letterlijk het lichaam af. Het inbakeren nam een paar dagen in beslag. Langzamerhand werd afstand gedaan van het lichaam. De voeten verdwenen in windsels, de benen, de rest van het lichaam. De nabestaanden bepaalden het tempo. Totdat het lichaam ook daadwerkelijk kon worden losgelaten.'

zelfde veiligheid en zekerheid kunnen bieden als de traditionele, mits ze mensen raken en mits ze verbinden. Met deze twee voorwaarden kan een particuliere ervaring tot een breder gedragen ritueel worden gemaakt.

Band verbreken

Ze vertelt een ander voorbeeld, van een familie die het moeilijk vond de band met de overledene te verbreken. In overleg werd een ritueel uitgevoerd met kleurige linten. De naaste familieleden kozen ieder een eigen kleur lint. De linten werden in de handen van de overledene in de kist gelegd. Bij de afscheidsbijeenkomst kwamen de linten onder de deksel uit. Ze symboliseerden de kleuren in het leven van de overledene. De nabestaanden kozen een kleur lint en knipten de band vervolgens door. Het zelfgekozen stukje lint werd meegenomen en bijvoorbeeld in een knoopsgat van een colbert gedragen of als een armband omgeknoopt. Tegelijkertijd bleef een deel van het lint in de kist bij de overledene achter. Het ritueel maakte duidelijk dat de band met de overledene was verbroken, maar ook voor altijd zal blijven bestaan. Het was voor die familie een zinvol ritueel.
Maar je kunt zoiets niet zomaar willekeurig herhalen of nadoen. Dan landt het niet. Een ritueel moet persoonlijk zijn, op maat gemaakt. Want bij iedere mens horen andere rituelen. Het afscheid moet recht doen aan de unieke mens die gestorven is.

Gijsje schreef een boek over haar ervaringen. Anderen vroegen haar of ze niet bang was dat men haar nu zou gaan nadoen. Maar daar is ze niet bang voor. Iedere situatie, iedere overledene is immers uniek, zeker op de manier waarop zij in haar bedrijf werkt. Bovendien gaat het haar om de nabestaanden. Als die baat hebben bij het ritueel, is het goed.
Twee à drie keer per maand heeft Gijsje haar eigen ritueel. Dan gaat ze ervoor zitten om op te schrijven wat ze heeft meegemaakt. Zo verwerkt zij op haar beurt wat ze meemaakt.

Literatuur

Gijsje Teunissen, *Afscheid nemen met je hart. Nieuwe rituelen in de uitvaart*, Archipel, 2009.
www.charon-bij-afscheid.nl

— Dineke Spee is voorzitter van de redactie van *TussenRuimte*.

Rituelen à la carte

Er is altijd een zekere spanning tussen de voorgeschreven orde en de geleefde geloofspraktijk. Hans Geybels bericht over de positie van de rooms-katholieke kerk en het succes van de religieuze volkscultuur.

De religieuze volkscultuur doet het goed in een tijd van kwantitatief afkalvend geïnstitutionaliseerd christendom. Hoe komt dat? Het antwoord ligt voor een deel in een analyse van de postmoderne, gefragmenteerde (geloofs)cultuur. Hoewel velen nog spreken over secularisering, vind ik die analyse voor een groot deel achterhaald. Onze tijd is niet overwegend gesecularisseerd. Integendeel zelfs, het religieuze is aan een revival toe. Zelfs in het politieke en maatschappelijke debat duikt religie weer op. Negatief, onder invloed van het islamisme, en positief, doordat de politieke overheden opnieuw luidop durven zeggen dat religies belangrijk zijn voor het sociale cement en de maatschappijopbouw. Ook bekende mensen durven zich opnieuw als gelovig te bekennen in de publieke ruimte.

Niet de secularisering dus. De analyse van pluralisering en detraditionalisering sluit nauwer aan bij de huidige postmoderne context. Beide fenomenen vormen de twee zijden van één medaille. Detraditionalisering wijst erop dat de specifieke klasseculturen die steeds verband hielden met een of ander 'groot verhaal' (*het* christendom, *het* socialisme, *het* liberalisme ...) geleidelijk aan afbrokkelen. De grenzen

Vanouds overgeleverde taal, normen en gebruiken eroderen geleidelijk helemaal

tussen boeren, handwerkers, bedienden, middenstanders enzovoort vervagen steeds meer. Hun vanouds overgeleverde taal, normen en gebruiken eroderen geleidelijk helemaal. Verantwoordelijk daarvoor zijn de (nieuwe) media, die opvattingen kunnen sturen en intensiveren, de toegenomen mobiliteit, de hogere scholingsgraad en dies

meer. Kortom, allerlei evoluties die na de culturele revolutie van de jaren zestig van de voorbije eeuw in een stroomversnelling zijn gekomen. Het individu is niet langer afhankelijk van het traditionele zingevingskader (opvoeding, religie, cultuur, arbeid), maar kan kiezen uit diverse waardeschalen, religies, vrijetijdsbestedingen en politieke overtuigingen.

Waaier aan keuzemogelijkheden

Detraditionalisering gaat gepaard met pluralisering. Naarmate de traditionele 'korsetten' afgelegd worden, is keuzevrijheid meer en meer een optie. Het gegeven van de vrije markt speelt daarop in door een waaier aan keuzemogelijkheden aan te bieden op alle terreinen van het leven, inclusief de levensbeschouwing, want dit ene grote verhaal blijft wel overeind: de markt. Ook dingen die traditioneel niet in aanmerking kwamen om verhandeld te worden, zijn voortaan voorwerp van aan- en verkoop. Kijk maar naar de hele vrijetijdsmarkt of de 'relimarkten'.[1]

Wat meer is: als men zich eenmaal een identiteit heeft aangemeten, hoeft men die niet te stabiliseren. De houdbaarheidsdatum van de aangeprezen marktwaar is aanzienlijk gekrompen. Er dienen zich immers voortdurend nieuwe opties aan, waardoor men kan blijven kiezen. Ook de godsdienstige identiteit wordt er een à la carte: men gelooft wat men wil, hoe men dat wil en voor hoelang. Velen blijven enigszins trouw aan de religie van hun jeugdjaren, bijvoor-

Herkenbaarheid speelt een belangrijke rol bij volksreligie. Het heilige moet aansluiting vinden bij de persoonlijke ervaringswereld van het individu. Pater Jan van der Zandt, al vijfentwintig jaar begeleider van bedevaarten naar Onze-Lieve-Vrouw in 't Zand te Roermond, getuigt: 'Voordat Jezus stierf aan het kruis, zei hij tegen Johannes: 'Zie daar uw moeder.' Maria is toen zo'n beetje de moeder van de kerk geworden. Dat spreekt de bedevaarders aan. Ze vergelijken dat met hun eigen moeder en oma. Zoals die een lieve moeder voor hen is, zo is Maria dat ook.'

beeld het christendom, maar geloven toch ook in reïncarnatie en karma. Anderen hebben gebroken met de religie van hun jeugd en hebben die helemaal ingeruild voor het boeddhisme of een potpourri van religies of zelfs gewoon enkel van rituelen.

Volkscultuur in detail

Als we een aantal aspecten van de religieuze volkscultuur in detail bekijken, komen we al snel tot de conclusie waarom die de tand des tijds – zelfs al is die postmodern – doorstaat. Deze aspecten zijn voorwerp van discussie in het normatieve *Directorium over volksvroomheid en liturgie*, een document van de Congregatie voor de goddelijke Eredienst en de Regeling van de Sacramenten uit 2001.[2] Het betreft de gebaren, de teksten en de formules, het gezang en de muziek, de beeltenissen, de plaatsen en ten slotte de tijden.[3]

1 – Gebaren/rituelen

Het *Directorium* vermeldt een waaier aan rituele gebruiken die kenmerkend zijn voor de religieuze volkscultuur: het aanraken en kussen van relikwieën, heilige voorwerpen en beelden, het houden van processies of bewegen op blote voeten of op de knieën, het afleggen van welomschreven trajecten op een speciale manier, het offeren van kaarsen, geld en andere votiefgaven, het lopen rondom cultusplaatsen en -objecten, het dragen van medailles en scapulieren als talismannen of amuletten, het gebruik van gezegende voorwerpen, het dragen van bijzondere gewaden … Aan die lijst zijn er nog toe te voegen die de officiële kerk liever niet vermeldt: het wegen van zieken om hun gewicht in was, graan of zilver te offeren, een hele ris bezwerende en de toekomst voorspellende rituelen, het straffen van heiligenbeelden enzovoort.

De religieuze volkscultuur creëert ook nieuwe rituelen of erkent snel iets als een ritueel. Zo verdienen publiciteitsbladen in België veel geld aan advertenties waarin gelovigen een of andere heilige bedanken: 'Gebed aan het Heilig Hart. Dat het Heilig Hart van Jezus aanbeden, gezegend en geheiligd wordt door heel de wereld in de eeuwen der eeuwen. Amen. Zeg dit gebed zesmaal per dag gedurende negen dagen en uw gebeden zullen verhoord worden, zelfs indien dat onmogelijk lijkt.' Een ander voorbeeld van nieuwe devoties – ook nog onvoldoende bestudeerd – zijn de virtuele kerken en rituelen. Sinds kort kan men biechten of kaarsjes opsteken via internet.

De kerkelijke autoriteiten signaleren onmiddellijk het gevaar vanuit hun normatieve standpunt: 'Dergelijke uitingen, die gedurende eeuwen van vader op zoon overgedragen worden, zijn een directe en eenvoudige manier om uitdrukking te geven aan het gevoel van het hart en de inzet om christelijk te leven. Zonder deze innerlijke component bestaat het gevaar dat symbolische gebaren vervallen tot inhoudsloze gewoonten en in het ergste geval tot bijgeloof' (15).

Dat laatste is natuurlijk nog maar de vraag. In de religieuze volkscultuur is er altijd wel een innerlijke component om die rituelen uit te voeren, maar voor de kerk is die individuele motivatie niet altijd even 'katho-

Gezondheid spant over het algemeen de kroon. Een vrouw uit het Nederlandse Susteren getuigt: 'Ik ben al vanaf 2002 ziek en ik kom hier [bij het Heilig Paterke van Hasselt] bidden voor genezing. Ik ben al twee keer verhoord. De dokter in het ziekenhuis zei: 'Ik kan niets meer voor u doen.' Toen ben ik hier negen keer naartoe gekomen. Daarna was ik helemaal genezen. Ik heb veel vertrouwen in het heilig paterke. Ik voel hier iets. Als ik het beeld aanraak, geeft me dat zo'n diep vertrouwen.' Vergelijkbare onderzoeken bevestigen die trend.

liek'. De motivatie is meestal het verkrijgen van een gunst, of ten minste het bidden voor een persoonlijke casus.

Vrouwen, maar zij niet alleen, nemen vaak hun toevlucht tot 'riten van bijzondere noden'.[4] De term is van de Nederlandse antropoloog W. van Beek. Bij riten van bijzondere noden gaat het om religieus handelen waardoor een groep of een individu problemen tracht op te lossen. Dit kunnen individuele noden zijn als ziekte, kindersterfte of onvruchtbaarheid, maar zijn soms groepsproblemen, zoals droogte, slechte oogsten, epidemieën en oorlog.
In de meeste gevallen komt men bidden en offeren voor persoonlijke noden. Dat wordt ook bevestigd door de beheerders of behouders van bedevaartplaatsen. Jules Vercauteren, die dagelijks zorgt draagt voor het heiligdom van Sint-Rita in Kontich (België), zegt: 'In zestig procent van de gevallen gaat het om relatieproblemen of echtscheidingen en de problemen die daarmee samenhangen: financiële problemen, het huis moeten verkopen enzovoort.'

2 – Teksten / formules

Het aantal 'krachtige gebeden' in de religieuze volkscultuur is onoverzichtelijk en onuitputtelijk. Vanuit theologisch standpunt zijn vele van die incantaties op z'n minst bedenkelijk te noemen. Het *Directorium* dringt er niet voor niks op aan dat de gebedsteksten geïnspireerd zijn door teksten uit de Bijbel, de liturgie, de kerkvaders of het leergezag. Ze dienen bovendien volledig conform de leer van de kerk te zijn, en daarom hebben ze goedkeuring van de lokale kerkelijke autoriteiten nodig (16). Maar sluiten die 'rigoureuze' teksten wel aan bij de geloofservaring en het geloofsverstaan van de religieuze volkscultuur? Het succes van vele 'volksgebeden' is te verklaren door de directe taal, het centraal stellen van de smeekbede, de overdrijving en de herhaling. Ook daar schuilt het succes in het vrijer gebruik. Men bidt wat men wil bidden: een 'Onze Vader', een 'Wees gegroet' of het centrale gebed. Men is niet gebonden aan een of andere gebedsorde, vastgelegd in een missaal of een brevier.

3 – Gezang / muziek

Niet zelden ontstaan er naar aanleiding van huwelijks- en uitvaartmissen wrijvingen tussen de betrokkenen en de priester. De huwelijkspartners in het ene geval, de nabestaanden in het andere, wensen de muziek van hun keuze te horen, zonder rekening te houden met de liturgische context van de viering. Het *Directorium* schrijft in

de context van volksvroomheid en liturgie voor dat de liederen moeten samengaan met een bijbels en kerkelijk aanvoelen (24).

4 – Beeltenissen

De religieuze volkscultuur is een zeer visuele cultuur. Eigenlijk wil men alle zintuigen prikkelen, maar het visuele is van primordiaal belang: de beelden, de processies, de vanen, de decoraties … Terwijl men in de kerken na het Concilie van Trente (1545-1563) heeft aangedrongen op enige soberheid (bijvoorbeeld van verschillende heiligen maar één beeld), heeft de religieuze volkscultuur een voorkeur voor talrijke beelden en aankledingen. Dat er in een kapel vier beelden van Onze-Lieve-Vrouw staan, wordt helemaal niet als problematisch ervaren. Het moet mooi zijn. Het *Directorium* geeft – het kerkelijk recht citerend – strikte richtlijnen dienaangaande, gezien de wantoestanden in het verleden: 'Omdat de iconografie voor gewijde gebouwen niet aan het persoonlijke initiatief wordt overgelaten, dienen de verantwoordelijken voor kerken en gebedshuizen de waardigheid, schoonheid en kwaliteit van de beeltenissen die ter verering door de gelovigen tentoongesteld worden, te beschermen door te verhinderen dat schilderijen of afbeeldingen die hun inspiratie ontlenen aan de persoonlijke devotie van individuen, feitelijk opgedrongen worden aan de gemeenschappelijke verering' (18). De controle daarop hangt vaak alleen af van de verantwoordelijke priester. Bovendien, wie controleert de talloze kleine volksreligieuze cultusplaatsjes die volgestouwd worden met devotionalia?

5 – Plaatsen

De kerkelijke autoriteiten laten enkele plaatsen buiten het kerkgebouw toe in het kader van volksvroomheid: het huis, de leef- en werkomgeving en ten slotte straten en pleinen onder bepaalde condities (19). De cultus in de strikte zin van het woord is eigenlijk bijna uitsluitend toegestaan in kerken, erkende kapellen en heiligdommen. De praxis binnen de religieuze volkscultuur laat zich helemaal niet binden aan een welomschreven locatie. Naast de door de kerk erkende cultusplaatsen gaan mensen naar

tal van niet-erkende cultusplaatsjes, meestal kapellen of – veel zeldzamer – natuurlijke elementen zoals bronnen en bomen.

6 – Tijden

In de religieuze volkscultuur geniet men niet alleen veel vrijheid in het kiezen van de cultusplaats, maar ook van de tijd. Men is niet gebonden aan het strikte uur van bijvoorbeeld de zondagsmis in de eigen parochie. Omdat het bijwonen van de eucharistie niet zelden als niet-obligaat wordt ervaren, is men ook niet gebonden aan de misuren van het heiligdom, maar loopt men er even binnen om te bidden of een kaars te ontsteken. Het heiligdom of de cultusplaats die men uitkiest, is meestal toch de hele dag toegankelijk. Het feit dat men 'z'n devoties' kan doen wanneer men wil, sluit perfect aan bij de postmoderne gevoeligheid van de mens die zijn agenda volledig zelf wil bepalen.

Besluit

Kardinaal Danneels vatte de kern van die hele problematiek treffend samen door te zeggen dat de religieuze volkscultuur een 'geloof met handen en voeten' is.[5] Als geen ander is hij zich ervan bewust dat de spanning tussen de officiële religie en de volksreligie van alle tijden is, en dat het wel nooit tot een balans zal komen. Beide verhouden zich tot elkaar in een dialectische spanning zoals het hoofd en het hart. De religieuze volkscultuur zal blijven bestaan zolang de kerk als instelling zal bestaan, postmoderne context of niet.
Het is duidelijk dat het voortbestaan van de religieuze volkscultuur kan profiteren van het postmoderne tijdsbestel. Een persoonlijke geloofsinvulling is van alle tijden, maar door de postmoderne conditie in het algemeen en de daarmee gepaard gaande afbrokkeling van de sociale controle en de gezagsgetrouwheid wordt die individuele invulling nog sterker geaccentueerd. Een centraal gegeven in die context zijn de zogenoemde riten van bijzondere noden. De officiële kerkelijke instanties en hun liturgie zijn er sinds de oudheid niet meer in geslaagd in haar liturgie plaats te maken voor de persoonlijke noden van de meerderheid van de gelovige bevolking, die God en vooral de heiligen hoofdzakelijk thaumaturgisch blijft benaderen.

De religieuze volkscultuur kan profiteren van het postmoderne tijdsbestel

Ook na het Tweede Vaticaans Concilie is de kerk er niet in geslaagd meer aansluiting te vinden bij de geloofservaring van 'het volk', ondanks *Marialis cultus* van paus Paulus VI en het *Directorium over volksvroomheid en liturgie*. Een mooi voorbeeld daarvan is de voorbede. Na een eeuwenlange afwezigheid doet de voorbede opnieuw haar intrede bij de liturgievernieuwing van het Tweede Vaticaans Concilie. Als formeel smeekgebed van de gelovigen vormt de voorbede in iedere eucharistieviering een bindmiddel tussen de woorddienst en de eucharistische dienst. Doorgaans ontbreekt de voorbede evenmin in welke andere gebedsdienst buiten de eucharistie ook.[6]

Het is de plek par excellence waar de noden van de bijeengekomen geloofsgemeenschap aan bod zouden kunnen komen, maar al snel is de voorbede 'gerubriceerd' en bestaat ze uit een opeenvolging van een viertal geprefabriceerde, als abstract ervaren smeekbeden: voor de noden van de kerk, de wereldnoden, bepaalde groepen in kerk en wereld en ten slotte de noden van de lokale gemeenschap. De universele kerk bidt nogmaals in de plaats van het volk, en alweer schieten de zieke tantes en nonkels, de verongelukte kinderen, de gebroken gezinnen en de niet-geslaagde studenten over. Nochtans branden de meeste kaarsen voor hen, en niet voor de hoeders van de kerk en de leiders van de wereld. Dat laatste is zeker niet verwijtend bedoeld, maar verklaart wel mede het succes van de religieuze volkscultuur op de golven van de postmoderne cultuur.

Een uitgebreide versie van dit artikel met notenapparaat is verschenen in het tijdschrift Volkskunde *(2009/1) onder de titel: 'Christelijke privé- en massadevotie: verrassend postmodern!'*

Noten

1. Walter Weyns en Walter Van Herck, 'De shopping mall als heilige plaats. Over de religie van het consumeren en de consumptie van de religie,' in: Herman De Dijn en Walter Van Herck (redactie), *Heilige plaatsen. Jeruzalem, Lourdes en shopping malls*, Kapellen: Pelckmans/Kampen: Klement, 2002, 113-126.
2. De Nederlandse vertaling is het tweede deel in de reeks *Liturgische documentatie* van de Beleidssector liturgie van de Nederlandse bisschoppenconferentie en de Nationale Raad voor Liturgie. Zie ook Peter C. Phan (redactie), *Directory on Popular Piety and the Liturgy. Principles and Guidelines. A Commentary,* Collegeville MI: Liturgical Press, 2005.
3. In het *Directorium over volksvroomheid en liturgie* zijn dat de nummers 15-20.
4. W.E.A. van Beek, *Spiegel van de mens. Religie en antropologie*, Assen: Van Gorcum, 1982.
5. Godfried kardinaal Danneels, *Volksreligie: geloven met handen en voeten* (Een woord bij … Pasen 2008), Mechelen/Brussel: Persdienst Aartsbisdom Mechelen-Brussel, 2008.
6. 'Voorbede', in: L. Brinkhoff, Ambroos Verheul en A. Hollaardt (redactie), *Liturgisch woordenboek*, Roermond: Romen, 1958-1966, 2843-2847.

— Professor dr. Hans Geybels is deeltijds docent en wetenschappelijk medewerker bij de Onderzoekseenheid Pastoraaltheologie van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is directeur van het Jezuïeten Communicatie Centrum in Brussel.

Stijl

Ik word opgebeld door de provider van mijn mobieletelefoonnetwerk. Of ik enkele minuten tijd heb, want men heeft een belangrijke boodschap voor mij. Het blijkt te gaan over een geschenk (gratis beltijd) en de vraag of mijn contract verlengd mag worden. De vraag doet het geschenk in de schaduw staan. Waarom belt men niet alleen voor het geschenk? Ik zeg dank voor het geschenk en meld dat ik zal nadenken over de verlenging van het contract. Hoeveel mensen zouden op grond van het geschenk echter ja antwoorden op het aanbod tot contractverlenging? Verwerpelijke verkooptechnieken. Maar wat me meer stoort, is het feit dat men mij vanaf de aanvang van het gesprekje aanspreekt met mijn voornaam. 'Dag Jürgen'! Een gebrek aan beleefdheid, aan stijl. En dat raakt me. Ik ben dan ook een gevoelige jongen ...

Ik beschouw mezelf als welopgevoed. Dat betekent bijvoorbeeld dat ik een mij onbekende persoon steeds zal aanspreken met 'meneer', 'mevrouw' of de gepaste titel. En dat ik zelf ook graag door een mij onbekende aangesproken wordt als meneer of doctor. De eerste indruk bepaalt niet zelden de eerste houding tegenover iemand. Beleefdheid en stijl staan daarbij voorop. En dat is een houding, een basisattitude. Het heeft te maken met het onderscheid tussen zwijgen en spreken, maar ook met de juiste woorden, toon en ruimte voor de ander. Stijl is veel meer dan een uitdrukking van je eigenwaarde, maar is ook te beschouwen als uitdrukking van gastvrijheid: een open stijl, luisterbereid, met het oog op het welzijn van de ander. Voorwaar bijna een christelijke deugd. Want hoewel in de Wijsheid van Jezus Sirach al heel wat nuttige tips voor een stijlvol leven aangereikt worden, toont vooral de figuur van Jezus Christus ons hoe men op een christelijke manier stijlvol kan zijn: christelijke stijl als ieders persoonlijke manier om te leven naar Christus' stijl.

Niet alleen hanteerde Jezus geen verwerpelijke verkooptechnieken, maar hij had ook zo veel respect voor iedere mens dat hij eenieder stijlvol benaderde. Ook degenen die een verwerpelijke levensstijl hadden. Jezus' stijl en boodschap zijn niet los van elkaar te bekijken. Beide vormen de hoeksteen van het draadloos netwerk van de christengemeenschap. Een world wide web. En hij is onze provider. Met veel geschenken. En zonder einddatum van contract.

— Jürgen Mettepenningen is doctor in de theologie en werkt als kerkhistoricus aan de Katholieke Universiteit Leuven.

Midzomervuur, sintjanskruid en de god Balder

Een paganistische midzomerviering

Midzomer. Wie kent niet het beeld van druïden die, gehuld in witte gewaden, op 21 juni in Stonehenge midzomer vieren? In Nederland wordt midzomer gevierd door druïden, maar ook door andere groepen die natuurreligies aanhangen, aan te duiden als (neo)paganisten. Het gaat om vijf groeperingen: moderne hekserij of Wicca, druïdisme, Asatru[1] (of Germaans heidendom), de godinnenbeweging en het neosjamanisme.

In dit artikel geef ik eerst een beschrijving van een midzomerviering bij een groep van het Germaanse heidendom. Dan komt het Wiel van het jaar langs, de seizoenskalender van de jaarfeesten binnen het paganisme, waartoe ook de viering van midzomer behoort. Tot slot ga ik in op het gebruik van de oude volksreligie en volkscultuur.

Magische krachten

21 juni 2008: midzomer. In het kader van mijn onderzoek naar neopaganisme in Nederland ben ik te gast bij een Asatru-groep. Met het midzomerfeest vieren paganisten de langste dag van het jaar, het *zomersolstitium*. Het is een keerpunt, want na deze dag gaan de dagen korten, en gaat het jaar weer naar de winter toe. Het is voor hen een feest van vruchtbaarheid. Vóór de oogst moeten de gewassen nog een tijd rijpen.

De midzomerviering van deze Asatru-groep bestaat uit twee rituelen. De eerste ceremonie vindt 's middags plaats op het water, en 's avonds wordt een midzomervuur gebrand. Hierbij spelen de elementen water, aarde, lucht en vuur een belangrijke rol.

De leden van de groep – Machteld, Bernadette, Petra, Jan, Gijs, Peter (het driejarig zoontje van een van de deelneemsters)[2] – en ik varen 's middags met een gehuurde fluisterboot door de Biesbosch. De zon doet deze midzomerdag eer aan: het is een prachtige dag, en wij varen langs bloeiende oevers vol zomerbloemen over blauw water onder een stralend blauwe hemel. We komen langs een fuut met kleintjes op zijn rug, langs meerkoeten en waterhoentjes.

... een spiraal van sintjanskruid ...

Wanneer we in een rustige kreek zijn aangekomen, wordt het eerste midzomerritueel uitgevoerd. Bernadette heeft een spiraal van sintjanskruid gemaakt die door alle leden wordt vastgehouden, en Machteld spreekt woorden uit ter ere van midzomer: over de zon, de lucht, het land en het water. Dan wordt de spiraal in het water gegooid, als offer voor de geesten van het water en het land.

Heildronk

Hierna volgt het *sumbel*-ritueel. Er wordt een heildronk uitgebracht op de Germaanse goden en godinnen, de geesten van het land, de voorouders en personen of gebeurtenissen. Hierbij kan ook een persoonlijke wens worden uitgesproken. In een koehoorn wordt mede of vruchtensap geschonken. De hoorn wordt binnen de Asatru-traditie als een heilig voorwerp beschouwd en stelt symbolisch de bron van Urd voor, die zich onder de wortels van de wereldboom Yggdrasil bevindt. Mede wordt als een godendrank gezien.
Om beurten brengen de leden achtereenvolgens een heildronk uit op de zon, midzomer, de zonnewarmte, het water en het land, de planten, de vogels en de zon. Er volgt een tweede ronde met heildronken en wensen ten behoeve van de natuur, waarna Machteld de rest van de mede in het water offert aan de geesten van het water en het land. Hierna vaart de groep terug.

In het vuur

Sinds de vroege middeleeuwen werden in Europa midzomervuren gebrand, de Sint-Jansvuren. In navolging hiervan vindt 's avonds het ritueel van het branden van het midzomervuur plaats. Nadat houtjes zijn gehakt, wordt in de tuin van Machteld een soort klein barbecuevuur gemaakt. Alle deelnemers hebben een stuk hout meegenomen – eik, beuk, den, berk en hulst – en zij gooien deze om beurten op het vuur. Het is een oud Scandinavisch gebruik met midzomer verschillende houtsoorten in het Sint-Jansvuur te gooien. Wanneer het vuur goed brandt, houdt Machteld wat sintjanskruid omhoog. Zij vertelt dat dit kruid bij midzomer hoort en bij de Sint-Jansvuren die al eeuwen met midzomer zijn gebrand in Nederland. Dan gooit zij het kruid in het vuur. Er gaat een pot rond met verschillende kruiden, zoals lavendel en vrouwenmantel, en bloemen, samengesteld door Bernadette. Alle deelnemers gooien om beurten wat kruiden en bloemen in het vuur, waardoor het fris gaat ruiken.
Gijs heeft gedroogde maretak meegebracht, die hij in het vuur gooit. Voor hem staat midzomer in het teken van de mythe van de god Balder in de Edda, omdat er naar zijn idee tussen deze god en de zon een verband bestaat. In de mythe wordt Balder met een tak van de maretak door Loki vermoord.

Maanwater

Opnieuw volgt een *sumbel*-ritueel. Machteld heeft op de avond voor midzomer een karaf water in het maanlicht gezet. De maan is voor hen belangrijk, omdat deze ook de getijden regelt. De avonden die voorafgaan aan de jaarfeesten, maken deel uit van het feest, vergelijkbaar met kerstavond in de christelijke traditie. Midzomer is dus eigenlijk al de avond ervoor, bij zonsondergang, begonnen. Het maanwater wordt door Machteld in de hoorn gegoten, en er volgt een ronde met heildronken op de maan. Dan wordt er mede in de hoorn geschonken, en deze gaat drie keer rond. Er wordt een heildronk uitgebracht op Balder, het midzomervuur, de zon, het sintjanskruid en alle midzomervuren overal ter wereld. Enkele deelnemers doen een persoonlijke wens.
Tot slot wordt een divinatieritueel uitgevoerd met de runen. Runen zijn tekens die op kleine houtjes worden gekerfd. Deze zijn binnen de Asatru-traditie erg belangrijk. Volgens een mythe uit de Edda hing de god Odin negen dagen aan de levensboom Yggdrasil om de wijsheid van de runen te verkrijgen.
Alle deelnemers trekken drie houtjes met daarop een gekerfde rune, welke worden geïnterpreteerd. Zo zijn er bijvoorbeeld: een nieuw begin, het beleven

van persoonlijke vreugde, het maken van verbinding met de voorouders en stabiliteit. Het ritueel is afgelopen wanneer het vuur laat in de avond helemaal is uitgebrand.

Wiel van het jaar

Midzomer is een van de jaarfeesten van het Wiel van het jaar, ook wel levensrad of zonnerad genoemd. Dit wiel vormt een belangrijk referentiekader binnen alle paganistische tradities. Het Wiel van het jaar is een seizoenskalender, waarbinnen acht jaarfeesten zijn vastgelegd. Vier feesten zijn verbonden met de gang van de zon door het jaar: de zonnewenden (*solstitia*) op midzomer en midwinter en de nachteveningen (*equinoxen*) van het voorjaar en de herfst. De andere feesten zijn verbonden met de traditionele seizoenen in de Engelse landelijke cultuur: het begin van november, februari, mei en augustus. Deze feesten zijn gebaseerd op traditionele landbouw- en veeteeltvieringen. Deze kalender is in het midden van de twintigste eeuw geconstrueerd in Engeland.
In het wiel worden de verschillende seizoenen verbonden met de vier windrichtingen en de elementen. De gang door de seizoenen wordt gedurende de viering van de jaarfeesten geassocieerd met de innerlijke levenscyclus van de mens: geboorte, bloei, afsterven, dood en wedergeboorte.

Reconstructie van tradities

Het neopaganisme is ontstaan in Engeland in de jaren vijftig van de vorige eeuw, met de vorming van de moderne hekserij of Wicca. Net als andere paganistische tradities vond moderne hekserij haar inspiratie onder meer bij verschillende voorchristelijke heidense culturen. De verschillende neopaganistische groeperingen zien zich geconfronteerd met het feit dat er geen geschreven bronnen bestaan uit deze tradities. De godinnenbeweging vindt haar inspiratie bijvoorbeeld in neolithische matriarchale culturen, waarvan alleen archeologische vondsten bekend zijn. Asatru maakt weliswaar gebruik van de Edda's en de Noorse saga's, maar deze zijn eeuwen na het begin van de christelijke jaartelling door monniken genoteerd. Hetzelfde geldt voor de Keltische Mabinogion, die binnen het druïdisme wordt gebruikt. Van de rituele praktijken van deze volkeren is alleen bekend wat Romeinse auteurs – zoals Tacitus in *De Germanen* – hebben beschreven.
Hierdoor creëren neopaganisten door reconstructie hun eigen repertoires, zoals deze er in oude paganistische rituelen uitgezien zouden kunnen hebben. Het hierboven beschreven *sumbel*-ritueel binnen Asatru is hiervan een voorbeeld.

De verschillende tradities maken bij het zoeken naar passend repertoire behalve van spirituele ervaringen gebruik van sprookjes, lokale legenden, volksreligie en -cultuur en de etymologie van plaatsnamen. Daarbij word ervan uitgegaan dat sprookjes en legenden oude heidense informatie kunnen bevatten. Hierbij staat bijvoorbeeld Vrouw Holle in het gelijknamige sprookje voor de Germaanse godin Holle, Holda of Hel. Met deze godin verbonden plaatsnamen zijn de Holterberg, Noord- en Zuid-Holland en de veelgebruikte naam voor ons land: Holland.

Orakelen

Daarnaast wordt gezocht naar oude volksreligie en -cultuur, die wortels kunnen hebben in voorchristelijke heidense rituelen. De hierboven genoemde Sint-Jansvuren en ook de in Twente nog bekende paasvuren zijn hiervan een voorbeeld. Sommige paganisten hebben studie gemaakt van oude volksgebruiken, zoals het heksenechtpaar Lankester in het boek *De acht jaarfeesten* (1998).
Ook voor midzomer hebben zij gezocht naar bronnen vanaf de oudheid. Zij hebben vooral de in Europa bekende gekerstende, op 24 juni te houden Sint-Jansfeesten ter ere van Johannes de Doper, onderzocht. Volgens hun bronnen werden ook in Nederland Sint-Jansvuren gebrand, waarin sintjanskruid en andere kruiden werden gegooid om de vruchtbaarheid te verhogen. Aan zowel het vuur als de kruiden en gebruikte bloemen werden magische krachten toegeschreven om levenskracht op te wekken en over te dragen. Ook werd sintjanskruid gebruikt om te orakelen, vooral betreffende liefdesaangelegenheden.

Noten

[1] Asatru betekent trouw aan de Azen, een groep uit het Germaanse pantheon.
[2] Met het oog op de privacy zijn de namen van de deelnemers gefingeerd.

Literatuur

– Joke en Ko Lankester, *De acht jaarfeesten*, Baarn: De Kern, 1998, 161-171.

— Hanneke Minkjan is antropologe en promovenda bij de afdeling Sociale en culturele antropologie aan de Vrije Universiteit. Zij doet onderzoek naar vijf groepen binnen het neopaganisme in Nederland – moderne hekserij, druïdisme, Asatru, de godinnenbeweging en het neosjamanisme – en publiceert daarover.

WAT ZULLEN WE DOEN ALS DE BABY ER IS?...
MAKEN WE EEN WEBSITE VOOR HAAR?
HOME | FOTO'S | KNUFFELS
GAAN WE VOOR DE BLOEMENCEREMONIE, OF GAAN WE GEWOON DOPEN?...
OF... LATEN WE DE KINDERWAGEN ZEGENEN?!
M.d.V.

Rituelen wandelen rond

Rituelen kennen een dynamiek die we zelden zien, zegt cultureel antropologe Irene Stengs. Geen enkel ritueel staat op zichzelf. Er ontstaan steeds nieuwe vormen, die teruggaan op vroegere rituelen.

Niets is zonder betekenis, zo blijkt uit de inrichting van Irene Stengs' werkkamer bij het Meertens Instituut. Op het prikbord hangt een verzameling cartoons, advertenties en feestartikelen. Aan de muur prijken spotprenten over het Koninklijk Huis en allerlei andere prenten. Over ieder voorwerp heeft Stengs wel iets te zeggen. Niets staat op zichzelf. Cultuur en maatschappij zijn vol verbanden, ontwikkelingen en bewegingen.

Zelf is ze in enkele stapels uitgeknipte krantenartikelen op haar bureau aan het zoeken naar een artikeltje met het woord 'zinloos'. 'Een vreemde term,' zegt ze zelf, 'die pas zijn huidige betekenis kreeg na de gewelddadige dood van Meindert Tjoelker.' De Fries Tjoelker werd het eerste slachtoffer van 'zinloos geweld'. Althans, de term werd bij zijn dood voor het eerst in de huidige betekenis gebruikt, en daarna in retrospectief met eerdere slachtoffers verbonden. Tjoelker overleed in 1997 aan hersenletsel na ernstige mishandelingen door een groep jongeren.

Volgens Stengs zegt de toepassing van het woord 'zinloos' namelijk veel over de manier waarop de samenleving denkt over het kwaad. 'Kennelijk is het een heel erge vorm van kwaad, als iemand nonchalant iets slechts doet. De onverschilligheid die het woord uitdrukt, heeft zo'n kracht dat het nu gebruikt wordt om aan te geven in welke mate iets erg is. Het concept wandelt rond, neemt nieuwe vormen aan en wordt aan nieuwe gebeurtenissen gekoppeld, nu bijvoorbeeld aan religieus geweld of etnische daders. De moord op Theo van Gogh was duidelijk een politieke moord, maar werd en wordt in het kader van zinloos geweld geplaatst. Dat zie je aan de tegels met het lieveheersbeestje erop, en dat lees je in de teksten over de moord.'

Protesten

Het tegeltje met het lieveheersbeestje heeft, net als veel nieuwe publieke rituelen, te maken met de dood. Als cultureel antropologe doet Stengs bij het Meertens Instituut onderzoek naar deze 'nieuwe publieke rituelen'. In haar onderzoeksveld deelt deze antropologe de rituelen in twee soorten in. De eerste soort rituelen doet zich voor bij dood door geweld of bij verkeersslachtoffers. Dit zijn monumenten en gedenkplekken. De tweede groep rituelen is verbonden met de dood van *celebrities*.

In haar onderzoek naar de eerste soort rituelen houdt de antropologe zich onder meer bezig met bermmonumenten. In de jaren

Irene Stengs is cultureel antropologe. Ze promoveerde in 2003 aan de Universiteit van Amsterdam op de koningscultus in Thailand. In 2002 werd haar gevraagd te solliciteren naar een onderzoeksplek bij het Meertens Instituut. Onderzoek kunnen doen in eigen land, *'an offer you can't refuse.'* Nu heeft ze aan het Meertens Instituut een baan als onderzoeker 'feest en ritueel' en heeft ze een aantal parallelle onderzoeksprojecten lopen. Daarnaast geeft ze één dag in de week onderwijs bij culturele antropologie aan de Universiteit van Amsterdam.

negentig verschenen deze kleine monumenten langs de wegen, opgericht door nabestaanden van verkeersslachtoffers, voor het eerst. 'Met het bermmonument uiten nabestaanden hun persoonlijk leed. Maar ongeacht hun persoonlijke motivatie krijgt het monument in de buitenwereld een politieke betekenis. Het monument wordt een protest tegen de tol van het verkeer. Het slachtoffer dat herdacht wordt, krijgt zo een politieke identiteit die zijn of haar persoonlijke identiteit overstijgt.'
In 1975 vielen er drieduizend verkeersdoden, het afgelopen jaar zeshonderd. Het eerste monument verscheen echter pas in de jaren negentig, toen het aantal verkeersslachtoffers al afnam. Daarna werd het steeds gewoner dat nabestaanden op deze manier hun leed toonden. 'Het bermmonument maakt zo deel uit van een verandering: mensen uiten in het openbaar hun verdriet, onmacht en woede', zegt de cultureel antropologe. 'Overigens wordt voor veel slachtoffers nog steeds geen bermmonument opgericht. Anders zouden er nu duizenden staan.'

Publiek domein

De verandering die Stengs noemt, heeft alles te maken met de veranderde opvatting over de vraag wat tot het publieke domein behoort. 'Voordat de bermmonumenten in de jaren negentig verschenen, deelde men dit privéleed niet met de samenleving. We laten tegenwoordig dus meer van onze persoonlijke emoties zien.'
En niet alleen verdriet wordt vaker gedeeld, ook privévreugde wordt door middel van rituelen getoond. Stengs fotografeert al een tijd de ramen en tuinen van huizen waar bijvoorbeeld een zoon of dochter is geboren, of waar iemand Abraham of Sara 'heeft gezien'. 'Het zijn allemaal feestelijke gebeurtenissen in de levenscyclus. Maar voorheen vierde men die vooral binnenshuis.'

Ook de media spelen een rol in deze ontwikkeling. Huwelijksaanzoeken, het publiekelijk bijleggen van ruzies, overal tonen gewone mensen hun persoonlijke emoties op televisie. 'Blijkbaar krijgen dit soort zaken een heel andere status als ze op televisie komen. Als anderen het zien, wordt het echter. Kennelijk is er een soort hiërarchie in belangrijkheid. Het hoogste wat je kunt halen is de televisie.' Stengs wacht zich ervoor er denigrerend over te spreken. 'Die neiging onze emoties te tonen hebben we allemaal, en we hebben allemaal de mogelijkheid dat via ons raam te doen.'

Dynamiek

De tweede soort rituelen waarmee Stengs zich onder meer bezighoudt, is verbonden met de dood van bekende Nederlanders. Hierbij staat het afscheidsritueel na de dood van André Hazes nog het meest voor de geest. Stengs: 'Hier komen allerlei bekende voetbalrituelen en uitvaartrituelen bij elkaar, die zo een nieuw publiek ritueel vormen. De kist stond op de middenstip van het voetbalveld in de ArenA, en de kist werd van Hazes' huis naar de ArenA vervoerd alsof het een uitvaart was, maar dat was het niet.'
De gebeurtenissen rondom Hazes' uitvaart tonen hoe dynamisch rituelen zijn, zegt Stengs. 'Er ontstaan steeds nieuwere vormen van rituelen, die in verband staan met eerdere rituelen. Bermmonumenten lijken in hun vorm op een graf, met een steen, maar er is geen lichaam. Maar de monumenten komen ons bekend voor omdat ze op graven lijken. En omdat de vormen van rituelen ons zo bekend voorkomen, zien we de dynamiek in de rituelen niet.'
Stengs schuwt een archaïsche benadering van het ritueel, die de dynamiek ervan negeert en het als een lege handeling beschrijft. En toch is dit een opvatting over het ritueel die veel mensen tegenwoordig hebben, denkt de antropologe. 'Enerzijds zijn we op zoek naar rituelen, anderzijds heeft het woord een negatieve connotatie, als iets wat inhoudsloos is en zonder nadenken uitgevoerd wordt. Hilbrand Nawijn noemde de Tweede Kamer eens 'één groot ritueel'. De Tweede Kamer was beledigd, maar kon zich dus blijkbaar wel vinden in Nawijns opvatting dat rituelen betekenisloos en handelingen zonder invloed zijn.'

'Met een ritueel zeg je iets over jezelf in de wereld'

Rode rozen, wijn en sigaren

Dit is een onjuist idee over rituelen, zegt Stengs. Rituelen zijn allesbehalve leeg. 'Met een ritueel zeg je iets over jezelf in deze wereld, en die boodschap wordt geïnterpreteerd door anderen. Door deze interpretatie door anderen dragen rituelen een boodschap uit en stellen ze ook zaken ter discussie, zoals de bermmonumenten dat doen. Daarom zijn rituelen politiek, maar dan rek ik de term politiek wel op. Ik doel op het effect dat rituelen hebben op het leven en handelen van mensen.'
Dat het ritueel geïnterpreteerd wordt door de buitenwereld, heeft dus ook tot gevolg dat de betekenis van een ritueel niet vast-

staat. ‘Rituelen hebben geen inherente betekenis’, zegt de cultureel antropologe. ‘Er is geen natuurlijke reden waarom een ritueel op een bepaalde manier uitgevoerd wordt. Het ritueel is een constructie, zowel de handeling als de betekenis die eraan toegekend wordt. Want beide veranderen voortdurend. De betekenis die men zelf aan een handeling verleent, wordt echter wel als waar ervaren.’

De onderzoekster geeft een verbazingwekkend voorbeeld. Voor haar promotie deed ze in Thailand onderzoek naar de koningscultus. Iedere avond kwamen mensen in Bangkok bij elkaar bij het ruiterstandbeeld van de koning. Ze boden de bijna honderd jaar geleden overleden vorst rode rozen, wijn en sigaren aan. Kort nadat Stengs terugkwam in Nederland, werd Pim Fortuyn vermoord in het Mediapark in Hilversum.

Honderden mensen kwamen naar de onheilsplek en boden de overleden politicus rode rozen, wijn en sigaren aan. 'De bedoeling van de Thai met de roos was een totaal andere dan die van de Fortuyn-herdenker. De roos heeft dus geen vaste betekenis.'

Folklore

Het is een gangbaar idee dat er in de jaren zestig en zeventig sprake was van een 'crisis van het ritueel' en 'ontritualisering'. Veel mensen denken dat er door de ontkerkelijking veel oude rituelen verloren gingen, maar dat het tij tegenwoordig gekeerd is: er is weer behoefte aan rituelen (zie de bijdrage van Albert van der Zeijden in dit nummer van *TussenRuimte*). Deze opvatting deelt Stengs niet. 'Waar komt dit idee vandaan? Volgens mij kijken deze mensen met een nostalgische perceptie naar het zogenaamd 'rijke' verleden, met het idee dat rituelen vooral aan religie gekoppeld zijn; en met het minder belangrijk worden van de kerk zijn ook die rituelen minder belangrijk geworden of verdwenen. Of misschien denkt men aan de folkloristische rituelen. Maar dan wordt vergeten dat rituelen veranderen. Inderdaad, die oude rituelen zijn weg, in de zin dat ze er niet meer uitzien zoals vroeger. Er zijn dus wel rituelen, maar die zijn verbonden met andere domeinen of hebben een andere vorm.'
Met dat rituelen niet langer gekoppeld zijn aan de institutionele religies, valt de term 'volksreligie', zoals *TussenRuimte* die ook gebruikt voor dit themanummer. Maar die term is problematisch, zegt Stengs. 'In het woord 'volksreligie' zit al een aanname dat er een onderscheid is tussen de 'ware' religie van de kerk en de religie van het volk. Blijkbaar wordt iets volksreligie wanneer mensen er zelf mee aan de slag gaan, en is er een groep mensen die weet wat het 'ware' geloof is en dit voor het volk bepaalt. Dan spreek je dus over machtsverhoudingen. Het lijkt mij daarom geen zinnig onderscheid.'

Transcendent

Een samenleving zonder rituelen bestaat niet, zegt Stengs. 'Mensen hebben altijd de behoefte belangrijke momenten te markeren.' Rituelen zijn er altijd, maar nemen steeds nieuwere vormen aan. Het komt erop aan die nieuwe vormen te herkennen en de dynamiek van het ritueel te zien.'
Kort na het interview mailt Stengs dat ze nog wilde zeggen dat het ook mogelijk is dat mensen door in rituelen te participeren transcendente ervaringen hebben. En dan maakt het niet uit of deze rituelen 'institutioneel religieus zijn of new age of seculier'. 'Dat is een bijzondere kwaliteit van mensen, dat ze die ervaringen kunnen creëren of oproepen door op het juiste moment met de juiste mensen op de juiste plekken met de juiste verwachtingen een ritueel in te gaan. Maar deze capaciteit is niet alleen aan een ritueel verbonden, en deze ervaring is niet tot religie beperkt. En het 'juiste' heeft geen essentie: dat wat juist is, is wat door mensen zo ervaren wordt.'

— Matthias Kaljouw is freelance medewerker van *TussenRuimte*. Hij rondde een opleiding journalistiek af en studeert theologie.

Van religie naar spiritualiteit?

Religie wordt in onze samenleving betwist, maar leeft tegelijkertijd op. De verscheidenheid aan religieuze uitingen neemt toe. Opvallend is dat het woord 'religie' steeds meer vermeden wordt. Religie lijkt uit. Spiritualiteit lijkt in.

Kerken worden gesloten, maar daarnaast bloeien evangelische groepen en is new age diffuus alom aanwezig. Migranten – moslims en hindoes, maar ook christenen – dragen bij aan de groeiende variatie. Echte atheïsten zijn er ook, maar ze vertegenwoordigen al decennia lang een vast en beperkt percentage van de Nederlandse bevolking.

Verwarring

Voor het gros van de bevolking nemen media en bestsellers de rol van de kerken over als leverancier van antwoorden op levensvragen. Een blad als *Happinez* levert acht keer per jaar de staalkaart van een gevarieerd aanbod. Twee derde van de bevolking vult het levensbeschouwelijke rugzakje met een eigenzinnige selectie uit het verzamelde inzicht. Het rugzakje kan lang gesloten blijven, maar bij moeilijke momenten op de trektocht door het leven gaat het open.

Opvallend is dat het woord 'religie' steeds meer vermeden wordt. Sommige mensen die met gemak zeggen dat ze spiritueel ingesteld zijn, krijgen het woord 'religieus' niet over de lippen. Het lijkt erop dat het woord 'religie' stilletjes van betekenis veranderd is. Het heeft dan de connotatie van Veluwse orthodoxie en islamfundamentalisme. Religie lijkt uit.

Spiritualiteit lijkt in. Ze vertegenwoordigt de nieuwe hippe zingeving, gekenmerkt door vrije vergaring van betekenissen. Het is natuurlijk een term met oude papieren, zo oud als de monniken, maar het heeft in onze tijd een nieuwe glans gekregen. Spiritualiteit lijkt te staan voor de cultus van het goddelijke in jezelf. Dat kan zover gaan dat de hoofdletter die voorheen voor God gereserveerd was, nu voor het Zelf gebruikt wordt. God was daarbuiten en daarboven, maar is nu verhuisd naar binnen.

Als het om religie en spiritualiteit gaat, verkeren we in terminologische verwarring. Die staat niet los van wat er in onze samenleving veranderd is. Sociale controle is afgenomen. Individuele vrijheid is toegenomen. Wetenschap bepaalt het wereldbeeld. Het gezag van de kerken is ondermijnd. Verstede-

lijking bevrijdt mensen uit de dorpse dwangbuis. Iedereen kan, wat de zingeving betreft, zijn heil zoeken in de sfeer van het echte, authentieke Zelf. Zijn we dus op weg van religie naar spiritualiteit?

Definitie van religie

Woorden als 'religie' en 'spiritualiteit' heb ik hierboven op een losse manier gebruikt. Het is daarom handig te inventariseren wat die termen zoal kunnen betekenen. In religies wordt een andere werkelijkheid opgeroepen. Gelovigen hebben vanuit hun eigen werkelijkheid een visie op de omgang met die andere werkelijkheid. Die visie is verankerd in de cultuur. Religie kan zo gezien omschreven worden als

> *een cultuurvorm waarmee mensen, op een speelse en toch serieuze manier, een als heilig ervaren werkelijkheid aftasten, benoemen en benutten, om zo zin te geven aan de eigen menselijke werkelijkheid.*

Die definitie bevat het woord 'heilig', dat ik aanduid als

> *alles wat betrekking heeft op een aparte, uitzonderlijke, andersoortige, richtinggevende werkelijkheid die ervaren wordt als buiten en boven de mensen.*

Mijn definitie van religie is er maar één uit vele. In de studie van godsdiensten circuleren twee soorten definities van religie, die overigens ook, zoals hierboven, in mengvorm kunnen voorkomen. Het ene type wordt substantieel genoemd, het andere functioneel. Een substantiële definitie legt de nadruk op de aard of substantie van de werkelijkheid waarop religie zich richt. Ik heb daarvoor het woord 'heilig' gebruikt, maar anderen noemen die andere werkelijkheid bovenmenselijk of bovennatuurlijk. Soms spreekt men van een niet-empirische werkelijkheid, omdat die andere werkelijkheid niet door wetenschappelijke waarneming is aan te tonen. Dat zet religie tegenover wetenschap.
Het functionele type definitie zegt vooral iets over wat religie doet, bijvoorbeeld antwoord geven op de laatste levensvragen. Mijn definitie bevat een functioneel element: 'zin geven aan de eigen menselijke werkelijkheid'. Met andere woorden: ook religie in de substantiële zin kan een functie hebben. Alleen krijgt die geen plaats in een zuiver substantiële definitie.

Definitie van spiritualiteit

En nu spiritualiteit. Er is een tendens in de godsdienstsociologie om dat

Media en bestsellers nemen de rol van de kerken over als leverancier van antwoorden op levensvragen.

woord te reserveren voor het soort levensbeschouwing dat op het innerlijke goddelijke Zelf gericht is. De tanende collectieve religie van de God-buiten-ons en de opkomende individuele spiritualiteit van de God-in-ons worden zo tegenover elkaar gezet. Deze benadering heeft ontegenzeggelijk iets elegants, want de secularisatietheorie (religie verdwijnt) wordt bevestigd, terwijl God toch gespaard wordt (spiritualiteit komt op). De Engelse godsdienstsociologen Paul Heelas en Linda Woodhead noemen deze verschuiving de 'spirituele revolutie'. Ze denken dat over ongeveer vijftig jaar spiritualiteit de plaats zal hebben ingenomen van religie.

Het lijkt een typisch West-Europees probleem. Elders in de wereld neemt religie – als geloof in de God-buiten-ons – eerder toe dan af. Met de focus op de innerlijke goddelijkheid lijkt men bovendien sterk gefixeerd op de dood verklaarde God daarboven. Het zogenoemde God-debat, aangevoerd door auteurs als Richard Dawkins en Christopher Hitchens, voedt die benadering. De vermeende tegenstelling tussen religie en spiritualiteit zou dan dienen om recht te doen aan de toegenomen individualisering in de moderne West-Europese samenleving. God vlucht naar binnen en redt zo het vege lijf. Hij lijkt zich op die manier te onttrekken aan de atheïstische kritiek. De levensovertuiging die zich richt op het goddelijke Zelf, heet dan spiritualiteit.

Religiositeit

De voorspellers van de spirituele revolutie gaan mij te veel uit van verschillen, en te weinig van overeenkomsten. Dat het merendeel van de Nederlandse bevolking een geheel eigenzinnige mix van elementen uit zeer diverse bron hanteert, en het percentage atheïsten al jaren constant is, wijst er al op dat de werkelijkheid ingewikkelder is. Mensen combineren heel gemakkelijk hoogst individuele met massaal gedeelde inzichten, traditioneel christelijke noties met nieuwe religieuze visies. Zelfs religie en wetenschap worden, als het zo uitkomt, geklutst. Religie blijkt nogal hardnekkig en laat zich maar moeizaam verwijderen uit wat als nieuwe spiritualiteit wordt gezien. De grens tussen binnen en buiten is lek. Aan religies zat trouwens altijd al een individuele spirituele kant. De Reformatie leefde daarvan. Religie verandert bovendien mee en neemt moderne vormen aan, onder meer uit new age.
Daarom gebruik ik 'spiritualiteit' toch liever als synoniem van 'religiositeit'. Het gaat dan om de religieuze houding, praktijk en ervaring. Daarmee probeer ik kenmerken van spiritualiteit uit de te dik aangezette tegenstelling tot religie mee te nemen zonder de twee termen als wederzijds uitsluitend te bestempelen. Ik neem in het bijzonder de nadruk op het individuele zingevingsperspectief over, in tegenstelling tot de georganiseerde institutionele kant. Daarmee verleg ik in feite de aandacht van het God-debat naar de rol van macht en spel.

Serieus spelen

Alle mensen, gelovig of niet, beschikken over het vermogen te spelen. Spel noem ik het menselijk vermogen tegelijkertijd met twee of meer werkelijkheden om te gaan. We kennen dat uit sport en spel, maar het komt op veel grotere schaal voor. Als we beelden gebruiken om iets duidelijk te maken, roepen we een andere werkelijkheid op om de te verhelderen werkelijkheid inzichtelijk te maken.
Spel is niet bedoeld als een spelletje. Het spel moet serieus gespeeld worden, zij het met mate. Overmaat aan ernst smoort het spel. Immers, een speler verkent mogelijkheden. Daar schuilt de tegenstelling met macht, want macht beperkt juist gedragsmogelijkheden. Machthebbers zullen de ernst-kant daarom gaarne versterken.
Niet zonder opzet bevat mijn definitie van religie de zinsnede 'op een speelse en toch serieuze manier'. Religie is een variant van het menselijke zingevingsspel. Het spelend vermogen van de mens wordt toegepast. De andere werkelijkheid die opgeroepen wordt, krijgt het stempel heilig. Ze wordt ervaren als richtinggevend. Religieuze stichters geven aftastend en uitproberend uiting

aan hun ervaring met het heilige. Soms kunnen ze daarover alleen maar stamelen. Als hun visie door anderen opgepakt wordt, ontstaat er een religieuze beweging. Mensen zien een mogelijkheid om de ervaring met het heilige te delen.

Macht en verstarring

Macht speelt meestal vanaf de eerste roeping van de stichter een rol. Macht kan omschreven worden als het vermogen het gedrag van anderen te beïnvloeden, zelfs tegen hun wil. Macht kan zelfs als een goddelijke macht ervaren worden, die de stichter stuurt. Maar hij of zij kan ook verwikkeld raken in een conflict met de gevestigde religieuze macht. Een geheel nieuwe visie ontstaat. Boeddha, Mozes, Jezus en Mohammed hebben dat ervaren.
Een nieuwe beweging ontkomt niet aan machtsvorming. Als de beweging succes heeft, moet er een organisatorische vorm aan gegeven worden. Bovendien moet de kernvisie zo geformuleerd worden dat ideeën en praktijken over te dragen en te delen zijn. Dat is het moment waarop machtsvormen een plaats krijgen in de beweging. Macht snoeit de wilde vertakkingen terug en maakt de geloofspraktijk overzichtelijk en toegankelijk, klaar voor verdere groei. Daarmee vertraagt de beweging wel en begint ze trekken van een institutie te krijgen.
Voor de organisatie is dat nuttig en noodzakelijk. Tegelijkertijd kunnen machtsvormen zo veel invloed hebben dat boodschap en praktijk erdoor bepaald worden. Dat kan tot in de symboliek gevoeld worden, als menselijke machtsvormen (heer, koning, meester) model gaan staan om de macht van de godheid te typeren. Kwetsbaarheid en dienstbaarheid passen dan niet zo goed meer.
Is de verstarring na verloop van tijd te sterk geworden, dan ontstaat er kritiek. Er zal een verlangen naar het speelse, zuivere begin ontstaan. Excessieve machtsvormen en bijpassende praktijken worden veroordeeld. Er ontstaat een tegenbeweging. Dan begint de cyclus van voren af aan. Na een aantal generaties hebben machtsvormen, nu in een andere gedaante, zich weer zo breed gemaakt dat er aanleiding is voor een nieuw reveil.

Speelse spiritualiteit

In onze tijd voeden negatieve ervaringen met kerkelijke machtsvormen de ontkerkelijking. Mensen hebben zich losgemaakt van de institutie. Opvallend genoeg hebben ze daarmee niet noodzakelijk afscheid genomen van religieuze overtuigingen. Wat voor de kerk een vloek lijkt, blijkt voor de religiositeit een zegen. Mensen kunnen in de huidige situatie hun eigen levensbeschou-

welijke pakket samenstellen zonder dat de dominee of de pastoor meekijkt. Er mag weer vrijuit gespeeld worden met betekenissen en zingeving. Speelse spiritualiteit krijgt een kans. Tussen wat over is van de kerken aan de ene kant en de atheïstische minderheid aan de andere vinden we dus een meerderheid die in het middenveld een eigen creatieve vorm van religiositeit laat zien.
Als spel een menselijke eigenschap is, vormt atheïstische zingeving er ook een voorbeeld van. In het Humanistisch Verbond is een discussie gaande tus-

Tussen wat over is van de kerken aan de ene kant en de atheïstische minderheid aan de andere vinden we een eigen creatieve vorm van religiositeit

sen enerzijds orthodoxe ongelovigen en anderzijds rekkelijke humanisten. De laatsten verkennen in feite de mogelijkheden van speelse spiritualiteit. Ze hebben oog voor het menselijke vermogen een andere werkelijkheid op te roepen en ze verkennen de mogelijkheid dat te praktiseren zonder meteen het etiket God te willen plakken. Men spreekt van atheïstische mystiek.
Als macht zich op alle zingevingsfronten zou beperken tot het faciliteren van het spel met zinvolle betekenissen, kan het aftastende en uitproberende karakter van het zingevingsspel weer tot zijn recht komen. De ontkerkelijking heeft daarvoor ruimte geschapen. Het middenveld kan de kerkelijke en atheïstische uitersten terugvoeren naar het vrije zin zoeken. Als speelse spiritualiteit gangbaar wordt, kan iedereen naar hartenlust dwalen door het levensbeschouwelijke landschap en genieten van de vergezichten. Zelfs een puur functionele religiedefinitie kan dan van pas komen.

Noot

Delen van dit artikel zijn ontleend aan: André Droogers, *Zingeving als spel. Over religie, macht en speelse spiritualiteit. Een gids voor vrije zinzoekers,* Almere: Parthenon, 2010.

— André Droogers (1941) is emeritus hoogleraar culturele antropologie, in het bijzonder religieuze en symbolische antropologie, van de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij coördineerde een onderzoeksprogramma 'Tussen secularisatie en religionisering' over veranderende levensbeschouwing in Nederland.

Versluierde waarheid

De preekstoel van Laurent Delvaux in de Sint-Baafskathedraal te Gent wordt terecht beschouwd als een zeer representatief voorbeeld van Vlaams rococo-kerkmeubilair en getuigt van het grote talent van de kunstenaar.
Het belangrijkste tafereel betreft de allegorische marmeren beeldengroep onder de kuip, die 'De Waarheid en de Tijd' verbeeldt. De Waarheid, in de gedaante van een jonge vrouw, heeft een opengeslagen boek in de handen, waarin te lezen staat: 'Ontwaak, gij die slaapt, sta op uit de doden, en Christus zal over u lichten' (Efeziërs 5,14). De wereldbol onder haar rechtervoet betekent dat de Waarheid hoger is dan alle andere goederen. De zon die op haar borst schittert, symboliseert het goddelijke licht of de Waarheid. Een putto houdt een lauwerkrans boven het hoofd van de vrouw, als teken van overwinning. Ze keert zich naar een gevleugelde oude man, die de Tijd voorstelt. Zijn vleugels verwijzen naar het spreekwoord 'de tijd vliegt'. Hij wordt uit zijn slaap gewekt door een putto die op een trompet blaast. De Tijd, wakker nu, tilt zijn sluier op. Want gedurende eeuwen was de mensheid onwetend van de heilsboodschap van Christus en zag ze de Waarheid niet. Die was versluierd. Onderricht door de Waarheid wordt de Tijd geïnspireerd door het goddelijke woord, door de Waarheid, door het licht. Waarheid en licht worden algemeen beschouwd als positieve waarden en staan tegenover leugen en duisternis.

— Rita Keymeulen, hoofd museale zaken, Museumpark Orientalis
www.museumparkorientalis.nl

Afbeelding: *Preekstoel van Laurent Delvaux in de Sint-Baafskathedraal, Gent (België), 1741-1745, tafereel: De Waarheid en de Tijd*

Iona-liederen zingen

John Bell, dichter-componist van de Iona Community, was in januari in Nederland om workshops te geven. Hij vertelde over de liedtraditie van zijn gemeenschap en studeerde met de aanwezigen liederen in. De Iona Community is voluit oecumenisch en richt zich met nadruk op mensen die 'al in geen dertig jaar meer in de kerk zijn geweest'. De teksten worden gekenmerkt door aandacht voor maatschappelijke kwesties in taal van vandaag binnen de kerkelijke traditie.
www.ionagroep.nl

Culturen schuiven in elkaar

Als culturen elkaar ontmoeten en in elkaar schuiven, hoe voltrekt zich dat contact dan? Deze vraag stelde professor Matthias Smalbrugge in de eerste nieuwsbrief van het Centrum voor Patristisch Onderzoek. In de eerste vijf eeuwen van het christendom schoven de heidense en de christelijke cultuur in elkaar. Het was een dynamisch proces van inculturatie, een vruchtbare ontmoeting. 'Ik geloof niet in stereotypen die denken in tegenstellingen: de hoge antieke cultuur en het vulgaire christendom of de oorspronkelijke oerkerk versus de kerk na Constantijn.'
www.patristiek.eu/diarium.htm

Noach verbindt religies

De klimaattop in Kopenhagen heeft niet aan de verwachtingen beantwoord. Vertegenwoordigers van jodendom, christendom en islam in Nederland hebben in januari namens de Raad van Kerken, het Contactorgaan Moslims en Overheid en enkele joodse kerkgenootschappen een verklaring opgesteld waarin ze daarover hun zorg uitspreken. Een citaat uit de tekst: 'Rond de conferentie in Kopenhagen hoorden we woorden als: 'het redden van de mensheid' en het 'redden van de aarde'. Het zijn woorden die voor ons ook een diepe religieuze lading en betekenis hebben. De oplossing van het klimaatprobleem raakt aan de houding van mensen en de achterliggende waarden en normen. Onze verbondenheid als monotheïstische religies zien wij in dit verband beschreven en verbeeld in de persoon van Noach. Wij beroepen ons vanuit onze tradities op Abraham als vader van alle gelovigen. Aan het verbond met Abraham gaat echter het verbond met Noach (Noah, Nuh) nog vooraf, een verbond niet alleen met de mens, maar met al wat leeft. Noach belichaamt voor ons de houding van

gerechtigheid en verantwoordelijkheid voor heel de schepping, in het zicht van een dreigende ondergang. Zijn naam betekent troost. Hij laat door zijn houding en gedrag zien hoe hoop die door de diepte heen is gegaan, bijdraagt aan een vernieuwing van de schepping. Zo symboliseert hij onze hoop. Wij willen voor alles onze eigen geloofsgemeenschappen blijven aanspreken vanuit een gedeelde aandacht voor gerechtigheid en verantwoordelijkheid.'

Nieuwe algemeen secretaris ZZg

Het Zeister Zendingsgenootschap kreeg een nieuwe algemeen secretaris in de persoon van Age Kramer. Kramer is theoloog en was eerder onder meer werkzaam bij de IKON-televisie en het kerkelijk adviesen trainingscentrum De Schinkel in Amsterdam. *www.zzg.nl*

Politiek in de kerk

Hoe moeten pastores omgaan met kerkgangers die moeite hebben met allochtonen en moslims? 'Kerk en populisme' is sinds de opkomst van de PVV een hot item. Op 15 februari hield de Stichting Oikos daarover in Utrecht de werkconferentie 'De vrees verstaan'. Zo'n vijftig pastores uit verschillende kerken praatten over de vraag hoe de vrees van gelovigen moest worden verstaan. Het was voor geen van de aanwezigen een eenvoudige vraag. Een pastoraal werker schetste de problematiek als volgt: 'Het allermoeilijkste van mijn werk als pastor vind ik het praten met mensen die zeggen: 'Die buitenlanders moeten zich maar aanpassen of anders oprotten.' Wat kan ik in zo'n situatie doen?' De aanwezigen herkenden haar probleem. Zomaar meegaan met de klacht is voor veel pastores geen optie. Maar door een tegenvraag te stellen ('Wat bedoel je nu eigenlijk als je dat zegt?') komt er wellicht ruimte voor nuancering en een gesprek over de achterliggende redenen. Tijdens de werkconferentie kwam één aanbeveling telkens weer bovendrijven: wees als pastor authentiek. Dit devies geldt voor de pastor in de oude wijken van de grote steden, maar evenzeer voor de pastor in de 'witte' wijken. Jurjen Beumer, pastor en directeur van Stem in de Stad Haarlem, raadde aan dicht bij je spirituele zelf te blijven. Dan kom je ook bij de spirituele ander. Beumer: 'Mensen weten van mij hoe ik politiek gezien over bepaalde dingen denk. Ik leer uit ontmoetingen met anderen, ik betrek ze op mezelf, maar ik wijs ook af en oordeel ook.' Bram Grandia van het IKON-pastoraat wees op de aanbeveling van buurtpastor Titus Schlatman permanent aanwezig te zijn in de wijk en te

luisteren naar de klachten. 'Geef inhoud aan je eigen overtuiging en zet je niet alleen maar tegen iets af.' *Trouw*-journalist Willem Breedveld benadrukte tot besluit dat de kerk de kracht heeft om met het verschil om te gaan: 'De velerlei verschijningsvormen van Gods Geest geven kleur en vorm aan Gods pluriformiteit.'
www.stichtingoikos.nl

'Mission Air?'

Twee keer per jaar organiseert de predikantenbeweging Op Goed Gerucht een studiedag. Op 22 januari werd in Doorn nagedacht over het thema 'Mission Air'? In de Protestantse Kerk in Nederland zijn zending en missie weer afgestoft, en er wordt hard gewerkt aan een missionaire kerk. Missiologe Mechteld Jansen riep op tot een nieuwe invulling van oude termen die 'besmet' zijn door kolonialisme en zieltjeswinnerij. Maar missie die bedoeld is om de kerkbanken weer vol te krijgen, zal niet werken, aldus Jansen. 'We zijn niet gebaat bij nostalgie of nieuwe machtsaspiraties, maar bij gebed en eenvoud.' Mechteld Jansen pleitte er ook voor diaconaat en missionair werk niet tegenover elkaar uit te spelen. 'Want de kerk trekt geen nieuwe leden uit de klantenkring van de soepkeuken, maar de kerk trekt nieuwe leden omdat zij een soepkeuken heeft.'

Vrouwen in Koran en Bijbel

Op 4 maart vonden vele belangstellenden de weg naar De Uithof in Utrecht voor het symposium 'Islamitische verhalen over vrouwen in Bijbel en Koran'. De daarbij behorende themavraag luidde: op welke manier zijn die verhalen een inspiratiebron voor alle gelovigen, mannen en vrouwen, vroeger en nu? De Arabische wereld kent een rijke verhalentraditie. Daaruit werd, bewust of onbewust, zowel in de joods-christelijke als in de islamitische traditie geput. Sommige verhaalpersonages komen derhalve in beide tradities voor. Dr. Gé Speelman nam in haar lezing Maria/Maryam als voorbeeld. In beide tradities is Maria/Maryam een persoon die in haar leven in contact is gekomen met het goddelijke, waarop zij een antwoord heeft gegeven. Zij is een onderwerp van verering geworden, een schoolvoorbeeld van een geroepene die antwoord geeft op een vraag van God. Professor Martha Frederiks vroeg zich af of een vrouw een spiritueel rolmodel kan zijn voor mannen. Kunnen vrouwelijke figuren die in beide tradities voorkomen, als bruggenbouwers fungeren in de huidige ontmoeting tussen de joods-christelijke en de islamitische traditie? Een raakpunt is in ieder geval

de (h)erkenning dat beide tradities zich in een patriarchale cultuur ontwikkelden en dat daarmee een bepaald beeld van de vrouw is neergezet. Dat door de cultuur bepaalde beeld strookt niet altijd met de heilige teksten, maar ging in de verhalentraditie bij die heilige teksten een eigen rol spelen.

Tot slot vertelde mevrouw Leyla Çakir, voorzitster van de moslimvrouwenorganisatie Al Nisa, over haar persoonlijke inspiratiebronnen: uit de traditie Aisha en Chadidja (de vrouwen van de profeet Mohammed), uit de persoonlijke sfeer haar moeder, uit de politiek mevrouw Neelie Kroes.

Tijdens het symposium werd een nieuw boek van Martha Frederiks gepresenteerd, *Vorstinnen, verleidsters en vriendinnen van God*. De eerste exemplaren werden uitgereikt aan Leyla Çakir en Ceylan Pektas-Weber, dagvoorzitter en freelance adviseur inzake emancipatie en islam.

SMA-symposium 'Missie is zenden én ontvangen'

De Sociëteit voor Afrikaanse Missiën (SMA) vierde op 6 februari 2010 het vijfentwintigjarig bestaan van haar opleiding tot lekenmissionaris met het symposium 'Missie is zenden én ontvangen'. Hoofdspreker was professor Peter Kanyandago uit Oeganda. De SMA is een van de weinige religieuze instituten in Nederland die nog ieder jaar nieuwe mensen voor langere tijd als missionaris naar Afrika uitzenden. In de loop van de twintigste eeuw zond de sociëteit honderden broeders en paters als missionaris uit naar Afrika. In 1984 zette de SMA een eigen opleiding op om leken te scholen, die vervolgens als missionaris uitgezonden werden. Terwijl het aantal broeders en paters afnam, is er in de afgelopen vijfentwintig jaar een vrij constante toestroom van deze lekenmissionarissen geweest.

Mission and Unity 1910-2010 and beyond

'*For me, mission in unity has priority over success*', zei Reverend Jacques Matthey tijdens een lezing voor de Nederlandse Zendingsraad op 26 maart 2010. Matthey is al jaren werkzaam bij de zendingsafdeling van de Wereldraad van Kerken en is nauw betrokken bij de voorbereidingen voor het eeuwfeest van de Wereldzendingsconferentie van Edinburgh 1910. In zijn lezing betoogde hij dat missie zich niet moet laten leiden door marktdenken. In marktdenken gaat het erom je te bewijzen ten koste van anderen. Zo worden de eenheid en de geloofwaardigheid van de kerk ondermijnd. Zending in eenheid vraagt om een andere aanpak. '*Mission must be done in Christ's way, the One who said: 'I am gentle and humble in heart.*" Zie voor Matthey's lezing *www.zendingsraad.nl*.

Ineke Albers, *De dorsvloer van de Jebusiet. De betekenis van heiligdommen in de westerse cultuur,* Meinema: Zoetermeer, 2009, ISBN 978 90 211 4192 3, 264 bladzijden, € 18,90

In een becommentarieerd reisverslag trekt de lezer met fotograaf en theoloog Ineke Albers langs een aantal heilige plaatsen, christelijk en niet-christelijk. Daarbij probeert de auteur vragen te beantwoorden als: Wat is heilig? Wat is een heilige plaats? Wat is de verhouding tussen beweging (sport) en een ervaring van heiligheid? Voor zover ze vertelt over de reizen zelf, is de toon journalistiek. Zo bezoekt ze de Heilig Graf-kerk in Jeruzalem en heeft ze daar de zeer onheilige ervaring zich alleen duwend en trekkend een weg tussen de toeristen door te kunnen banen om bij de grafkapel te kunnen komen. Daar aangekomen treft ze geen serene ruimte aan, maar uitsmijters in pij die hardhandig te werk gaan. De auteur heeft naast een fotografische en een theologische ook een neuropsychologische achtergrond. Daardoor lezen we over wat wandelen in fysieke zin met een pelgrim doet. Door de aanmaak van dopamine wordt de wandelaar niet alleen opgewekter, maar ook slimmer. En dus, zegt Albers, ook gelukkiger en spiritueler. Bij het Engelse new age-heiligdom Glastonbury wordt tegen een forse prijs een groot aantal therapieën, healings en rituelen aangeboden, waarmee de auteur de vloer aanveegt, al is de structuur van dit soort genezingspraktijken vaak dezelfde als die uit de middeleeuwen. Je hoeft hierbij alleen 'kerk' te vervangen door 'natuur'. Ten slotte beschrijft Albers de vluchtigheid van het heiligdom. Het is noch wordt een thuis. Daarom is een pelgrim onderweg, en een heiligdom nooit absoluut.

Het boek leest vlot en biedt veel informatie. In de beschrijving van wat heilig is, en wat een heiligdom, maakt de auteur haar bewegingen zo breed dat wat ze zegt, altijd klopt, maar minder boeit. Wat het meest blijft hangen, is de metafoor van heiligheid als radioactiviteit: ze kan genezen en vernietigen.

— Anne Marijke Spijkerboer, predikant in de Protestantse Gemeente van Rijswijk, voormalig rector van het Theologisch Seminarium Hydepark

Frank G. Bosman en Theo Salemink (redactie), *Avant-garde en religie. Over het spirituele in de moderne kunst 1905-1955,* Westervoort: Van Gruting, 2009, ISBN 978 90 758 7949 0, 367 bladzijden, € 26,00

In de kunstgeschiedenis en in de esthetiek wordt vaak weinig aandacht besteed aan het spirituele of het religieuze aspect van de kunststroming avant-garde (1905-1955). Men omschrijft haar als 'een kunstzinnige stroming die zich verzet tegen de bestaande maatschappelijke en culturele opvattingen'. In deze studie wordt ze anders omschreven, en wel als een 'spirituele utopie *sui generis*' (22). Eerst wordt een analyse gegeven van de voorgeschiedenis, de achtergrond en de visie van de avant-garde. Daarna volgt een deel over Nederlandse en Duitse schilders en schrijvers vanaf Kandinsky en Hugo Ball tot Lucebert en Beuys. Tot slot komt het oordeel van de katholieke kerk over de avant-garde aan de orde, en de kwestie van de verwijdering van de kruisweg van Aad de Haas uit een Limburgs kerkje. Deze bundel geeft een schat aan informatie over het spirituele karakter van de avant-garde, zoals het spirituele gebruik van molens bij Mondriaan. De artikelen in het tweede deel, over kunstenaars, zijn boeiend. De verschillende esoterische bronnen waaruit de kunstenaars putten, komen goed aan de orde. Men wijst terecht op het onderscheid tussen de optimistische hermetische esoterie van de theosofie van Kandinsky en de pessimistische gnostiek waarvan de dada-kunstenaar Hugo Ball gebruik maakte. Mijn vragen liggen bij de analyse van de verhouding van de avant-garde en de erfenis van de romantiek. Hier worden te veel (on)mogelijke interpretaties van de romantiek vermeld. Men kan de vraag over de verhouding met de romantiek alleen maar goed beantwoorden als iets meer wordt gezegd over de verschillende kunstenaars en de door hen nieuw ontwikkelde stijlmiddelen. Het spirituele karakter van Cobra-kunstenaars en de positie van Duchamp blijven wat in het vage. In hoeverre is hier sprake van een bepaalde vorm van religieuze spiritualiteit? Afgezien van de gemaakte opmerkingen is dit een zeer lezenswaardige bundel voor wie geïnteresseerd is in religie en spiritualiteit buiten de kerk.

— Wessel Stoker, hoogleraar Esthetica aan de Vrije Universiteit Amsterdam

Ugo Janssens, *De heidenen. Riten, culten en religie in de Lage Landen. Van de oertijd tot het christendom,* Tielt: Lannoo, 2009, ISBN 978 90 209 8321 0, 304 bladzijden, met kleurenfoto's, € 19,95

Janssens neemt ons mee op een fascinerende tocht door het verre verleden van onze Lage Landen, vanaf de vroegste steentijd tot aan de komst van het christendom. Ons heidendom heeft een geschiedenis, en Janssens doceert die onmisbare geschiedenisles. Het boek zet in met de samenleving van jagers en verzamelaars, waarin de sjamaan magiër, genezer en ingewijde in de geestenwereld van mens en dier is. Deze natuurgodsdienst verliest aan invloed wanneer de mens overschakelt op een sedentair bestaan. Met bezit van grond voelt hij zich minder afhankelijk van de natuur. Magisch handelen gaat over in mythisch denken. De behoefte aan toverij begint plaats te maken voor het verlangen naar idolen, godinnen en goden. Germaanse en Keltische godsdienst passeren de revue. Hierbij wordt uitvoerig aandacht besteed aan de 'witte mannen uit een zwart verleden', de druïden, barden en ovaten. Van de druïden weten we zo weinig omdat zij het voor 'grote zonde' hielden zaken op te schrijven. Gedurende de Romeinse tijd versmolten Romeinse goden met Gallische en Germaanse. Opmerkelijk is het voorkomen van goddelijke drie-eenheden, zoals Wodan, Donar en Freyr. Oude sacrale plaatsen als het Domplein in Utrecht overleven, godsdiensten en culturen niet. Het christendom portretteert Janssens onder het veelzeggende kopje 'God werd man'. Als toegift is er een hoofdstuk over oosterse goden die vandaag de Lage Landen veroveren. Waarom dit boek? Om de geschiedenis van het heidendom dichtbij huis te leren kennen. Om het broodnodige inzicht te krijgen in de wereld waarin het evangelie bij ons toegang zocht. En om te ontdekken wat nog altijd aan heidendom bruist en borrelt in onszelf. Heidendom deze keer niet ver weg, maar op ons eigen lijf geschreven.

— Henk Vreekamp, voormalig gemeentepredikant en predikant voor Kerk en Israël, verkent de werelden van (Noord-Europees) heidendom, jodendom en christendom in hun onderlinge verhouding.

Paulien Matze, *Portretten uit Bolivia. Levensverhalen die inspireren,* Utrecht: Kerk in Actie, 2009, 208 bladzijden, € 17,50

Verhalen brengen mensen dichtbij. Dit boek bevat twintig levensverhalen uit Bolivia. Ze zijn opgetekend door Paulien Matze (1963), die van 2005 tot 2008 voor 'Kerk in Actie' van de Protestantse Kerk in Nederland werkzaam was in La Paz. Zij doceerde aan het oecumenisch theologisch opleidingsinstituut ISEAT en was betrokken bij het project 'Intercultureel Bijbellezen'. Tijdens haar verblijf werd ze gegrepen door de indrukwekkende levensverhalen van veel Bolivianen en hun enorme veerkracht. Paulien hield interviews met mensen van elf tot tachtig jaar: Aymara- en Quechua-indianen en mestiezen, van rapper, marktkoopvrouw, taxichauffeur en huishoudster tot voetbaltrainer, musicus, burgemeester en socioloog. Alle thema's van alledag komen aan de orde: armoede, onrecht, (seksueel) geweld, ziekte en genezing, migratie naar de stad, inheems geloven, politiek en de rol van de kerken. Het geloof is in bijna ieder verhaal aanwezig. Geloven is vanzelfsprekend voor Bolivianen. Het hoort erbij als het dagelijks brood. Vanuit de meest diverse ervaringen lezen mensen hun levensverhaal terug in de bijbelse verhalen. De meeste geïnterviewden zijn arm en kwetsbaar. Over Jezus die vergeeft, geneest en kwade geesten verdrijft, horen zij niet alleen; hij maakt deel uit van de eigen ervaring en vergezelt hen als bondgenoot in de strijd om te overleven. Wat mensen ook verbindt, is dat zij zich allemaal inzetten voor iets of iemand en daardoor 'grote dingen' doen. Met veel doorzettingsvermogen, intelligentie en ook humor weten zij persoonlijk en collectief veel te bereiken. Dit bemoedigt om door te zetten in het leven. Terecht noemt de auteur zelf dit boek een eerbetoon aan vele mooie en dappere mensen. Via de interviews geven zij openhartig een inkijkje in hun hart en leven. De uitgave krijgt een meerwaarde door de schitterende foto's van fotograaf Caroline van der Sterre die de levensverhalen illustreren.

— Wout van Laar, directeur van de Nederlandse Zendingsraad

Aparna Sen
Mr. & Mrs. Iyer
India, 2002

Deze keer volgen we een nieuwe mode: Bollywood-films kijken. De Indiase filmindustrie is inmiddels de grootste van de wereld geworden. Bollywood-films zijn niet alleen populair in India. Ze waren het al jaren in andere landen van Azië en in Afrika, en zijn het sinds kort ook in West-Europa en Noord-Amerika.
Wat de Bollywood-film typeert, is de combinatie van muziek, dans en toneel. In een echte Bollywood-film, die meestal wat langer duurt, tot vier uur, zijn de liederen belangrijker dan de beelden. Dat is de meeste westerlingen wat te lang. Daarom zijn er nu ook films die slechts twee uur duren. Daarnaast waren er in India ook altijd films die, net als de meeste westerse films, een verhaal vertelden.
Een van de Indiase films die ik Nederlanders altijd aanraad, is *Mr. & Mrs. Iyer* van Aparna Sen. Iedere keer weer is men diep onder de indruk. De film gaat namelijk over het geweld dat in India nogal eens de kop opsteekt tussen moslims en hindoes. Ondertussen willen de meeste Indiërs er het liefste niets mee te maken hebben.
De film begint in de bergen wanneer een orthodoxe hindoe-familie afscheid neemt van dochter Meenakshi en haar zoontje. Ze zijn zeer bezorgd, omdat ze op reis gaat zonder begeleid te worden door een man. Een vriend weet raad. Toevallig gaat de fotograaf Raj, een vriend van hem, ook met de bus mee. Hij kan Meenakshi begeleiden. Eerst houdt Raj afstand, zoals dat hoort. Maar gedwongen door de omstandigheden krijgen ze steeds meer met elkaar te maken, en dan ontstaat er tussen hen een heel bijzondere band. Dat gebeurt echter te midden van veel geweld en dreiging. Zonder het verdere verloop te onthullen kan ik zeggen dat de film een dieper inzicht geeft in het karakter van het religieuze geweld in India.

— Freek L. Bakker, docent Interculturele theologie, hindoeïsme en boeddhisme aan het Departement Theologie van de Universiteit Utrecht

Sweet Honey in the Rock
Still on the Journey. The 20th Anniversary Album
Earthbeat!, 1993
www.sweethoney.com/home.php

Met dat ik de cd aanzet, rollen er klanken als golven de kamer in. Wat een vitaliteit, wat een energie! Zes op elkaar ingespeelde stemmen, en zo afwisselend! Ik ben verrast en blijf met een stralend gezicht tot het eind luisteren naar deze Afro-Amerikaanse muziek. *Still on the Journey* van Sweet Honey in the Rock is in 1993 uitgegeven ter gelegenheid van het twintigjarig bestaan van de groep. Inmiddels bestaan ze vijfendertig jaar, en hun een na laatste cd *Experience ... 101* kreeg een Grammy Award Nomination. *Still going strong* dus.
Sweet Honey in the Rock bestaat uit zes dames, en hun muziek is afkomstig uit de zwarte kerken, de negro-spirituals en de burgerrechtenbeweging. De naam van het ensemble heeft een bijbels-positieve klank: 'Honing uit de rots' komt rechtstreeks uit psalm 81, 17. De naam drukt zowel hoop als belofte uit. Die honing is in hun eigen muziek goed te horen: sterke a capella-zang (slechts wat handpercussie-instrumenten ter begeleiding), schitterende harmonisaties (wat zingt die ene vrouw daarbij mooi laag!) en interessant swingende ritmes. Het is muziek uit en tot de ziel. Naast spirituals dienen allerlei andere muzikale tradities als voedingsbodem: blues, gospelhymns, rap, reggae, hiphop, Afrikaanse liederen, slaapliedjes en jazz-improvisaties, alles komt goed gedoseerd langs. De muziek is krachtig en intens en veel te goed om als achtergronddeuntjes te dienen. Ze 'voelt' lekker stevig en is nergens zwoel. En dat bedoel ik als compliment.
De website van het ensemble is een bezoekje waard. De hele discografie is er te vinden. Ook zijn de *lyrics* van enkele nummers te downloaden, en van iedere cd valt een aantal songs te beluisteren. Ook hun concertagenda kun je hier vinden. Dat is prettig voor wie een bezoek aan de Verenigde Staten overweegt, want je kunt er zeker van zijn dat je daarna vol *rock and honey* thuiskomt.

— Marianne Verkade, zangpedagoge, werkte in Kampen, Serooskerke, Yogyakarta en Alkmaar en is nu werkzaam in Amerongen.

2010
Kerken ontmoeten migranten

De Raad van Kerken in Nederland stelt dit jaar de relatie van kerken tot migranten centraal. De raad organiseert daartoe het project 'Geef een gezicht aan elkaar'. Doel van het project is gemeenten en parochies kennis te laten nemen van verhalen over de spiritualiteit van allochtone Nederlanders en omgekeerd, om daarmee herkenning over en weer te stimuleren en onderlinge ontmoeting te bevorderen.
De Europese Kerkenconferentie had eerder om een 'migrantenjaar' gevraagd. In Nederland wonen ongeveer anderhalf miljoen mensen met een allochtone achtergrond. Zeker de helft daarvan is christen. De rooms-katholieken onder hen (ongeveer 400.000 mensen) sluiten zich vaak aan bij plaatselijke parochies. Vele protestanten, pinkstergelovigen en orthodoxe christenen hebben eigen kerken en gemeenten gevormd. Er zijn ongeveer 1200 kerken met een migrantenachtergrond. Ze spreken 75 verschillende talen. Qua omvang vormen de migrantenkerken samen de derde kerk van Nederland, na de rooms-katholieke kerk en de Protestantse Kerk in Nederland.

11 juli 2010
Herdenking genocide Srebrenica

In juli 2010 is het vijftien jaar geleden dat de moslim-enclave Srebrenica viel. Sinds 1997 wordt op het Plein in Den Haag ieder jaar op 11 juli een herdenking gehouden. Ruim achtduizend slachtoffers kwamen in 1995 om door radicale nationalistische Servische en Bosnisch-Servische agressie. Velen van hen zijn nog niet teruggevonden. Srebrenica en omstreken liggen bezaaid met massagraven. De stoffelijke resten worden opgegraven, geïdentificeerd en herbegraven op de grote begraafplaats in Potocari. De herdenking wordt georganiseerd door het Politiek Comité Stari Most, BiH Platform, IKV Pax Christi, IZB Selam en Mladi BiH.
www.srebrenica-herdenking.nl

18-26 september 2010
Vredesweek

Het motto van de Vredesweek 2010 is 'Buurten voor vrede'. Met dit motto kunt u lokaal aan de slag. Zoek de dialoog met anderen en til de vrede letterlijk over de heg. Het thema 'Buurten voor vrede' is divers: het kan gaan over de buren naast of tegenover u, over buurten in Jeruzalem of in Congo, maar ook over vrede bij u in de buurt. Als altijd maakte Len Munnik de bijbehorende poster.
www.ikvpaxchristi.nl

25 september 2010
Oecumenische Kerkendag Zeeland

Op 25 september 2010 is er in Middelburg een oecumenische kerkendag, georganiseerd door de Raad van Kerken in Zeeland. Het motto van deze dag is 'Verlangen en vertrouwen'. Het historische Abdijplein in Middelburg vormt het middelpunt van de uiteenlopende activiteiten. Voor deze bijeenkomst is door Michiel de Zeeuw en Mar van der Veer een speciaal lied gecomponeerd. De tekst van het lied beschrijft de verbinding tussen land, lucht, zee en vrijheid, kortom een Zeeuwse context. 'In een land pal op de wind, / wordt gezongen over vrijheid. / Weet waar vrijheid mee begint: / liefde, eerbied en verlangen. / Licht wordt hoopvol opgevangen / door de ogen van een kind.'
www.kerkendagzeeland.nl

8-10 oktober 2010
Franciscaans Jongerentreffen

Sinds het jaar 2000 wordt in Megen ieder jaar een groots opgezet treffen voor jongeren tot dertig jaar gehouden. Dit geloofsfeest, met een programma dat momenten van bezinning en ontmoeting, van creativiteit en uitwisseling bevat, zal dit jaar voor de elfde keer plaatsvinden. Het Franciscaans Jongerentreffen (FJT) wordt mede door jongeren zelf voorbereid, vormgegeven en gedragen. Het hoogtepunt van het jongerenwerkjaar. De bijeenkomst begint op vrijdagavond en loopt door tot zondagmiddag. Meer informatie is te vinden op *www.fjt.info*. Prijs: € 50,00 (bij opgave vóór 10 september € 40,00).

8 oktober 2010
Jaarvergadering en jubileum NIM

De jaarvergadering van het Nijmeegs Instituut voor Missiewetenschappen zal worden gehouden op vrijdag 8 oktober 2010. Deze vergadering wordt gecombineerd met een symposium ter gelegenheid van het tachtigjarig bestaan van de leerstoel Missiologie in Nijmegen. Thema is: 'Religie en ontwikkeling'.
www.ru.nl/nim

18 oktober 2010
Europese dag tegen mensenhandel

Op 18 oktober 2010 wordt voor de vierde keer de Europese dag tegen mensenhandel gehouden. Jaarlijks zijn er wereldwijd tussen de zevenhonderdduizend en twee miljoen mensen slachtoffer van mensenhandel. Denk daarbij niet alleen aan de seksindustrie, maar ook aan de horeca, de (glas)tuinbouw en de bouwsector. Buitenlandse vrouwen en mannen zijn slachtoffer, maar ook Nederlandse jongens en meisjes die in handen vallen van loverboys. De Stichting Religieuzen tegen Mensenhandel zet zich al jaren in voor acties tegen mensenhandel. Op *www.srtv.info* staan liturgiesuggesties om in parochie en gemeente te gebruiken.

Eind december 2010
Jongerendagen Taizé

Vanaf 28 december 2010 zijn er de befaamde Jongerendagen van Taizé. Deze keer is de stad Rotterdam gastvrouw. Er worden 25.000 jongvolwassenen verwacht. Men kan in de eigen gemeenten en parochies uitleg geven over Taizé en vervolgens (in groepsverband) eind 2010 Rotterdam bezoeken. Broeder Rob van de Taizé-gemeenschap gaat via YouTube in op de verwachtingen.
www.raadvankerken.nl

TussenRuimte 2010 | 3

Met andere ogen

Van 2001 tot 2004 werd onder de paraplu van de Vrije Universiteit en Kerk in Actie (Protestantse Kerk in Nederland) een heel nieuw programma uitgevoerd, dat de naam 'Intercultureel bijbellezen' droeg. Met dit project werden groepen uit kerken in Nederland verbonden met groepen kerken over heel de wereld om samen de Bijbel te lezen en hun ervaringen uit te wisselen.

Het internationale project kreeg tussen 2007 en 2009 een Nederlands vervolg. Want als er in Nederland al circa duizend migrantenkerken zijn, en nog veel meer Nederlandse kerken en gemeenten, waarom zou dit programma dan ook niet opgezet kunnen worden binnen de grenzen van ons land? In Amsterdam alleen al vinden we immers ruim tweehonderd migrantenkerken.
Het volgende nummer van *TussenRuimte* doet verslag van beide projecten en meer. Het laat zien dat opvattingen, ervaringen en achtergronden vanuit verschillende culturen wel degelijk een verschil maken bij het bijbellezen. Je kijkt met andere ogen. Soms dwingen die, maar even zo vaak leveren ze een nieuwe blik op.
Hester Oosterbroek van Kerk in Actie levert een onmisbare inbreng als themaredacteur.

TussenRuimte 2010 | 4 (december) verdiept zich in 'gender en religie'.